

KAZALO

Ing. Jože Čar: Ne le kriza svetovnega trga živega srebra, ampak kriza kovine	1
Silvo Kovač: Mednarodno priznanje kolektivu Tovarne kolektorjev v Idriji	7
Sikošek Darinka: Idrijska v erlenmajerici mag. Marko Cigle: Idrija v paleontološki literaturi	11
Dr. Jože Pfeifer: Idrijska kopališča v 18. in 19. stoletju	21
Stanko Majnik: Znamenja v Idriji	24
Janez Jeram: Kmečki dom	50
Ina Slokan: „Vedno je ostal naš stari, dobri delovni kamerad“	61
Obvestila, poročila, recenzije, kritike	69
	75

ZBORNİK 1977 – LETNIK XXII

Izdaja Mestni muzej v Idriji. Uredniški odbor: inž. Ivan Gantar, Jurij Bavdaž, Anton Bolko, prof. Vinko Cuderman, inž. Jože Čar, Damjan Flander, Srečko Logar, Silvij Jereb. Glavni in odgovorni urednik Jurij Bavdaž. Izhaja enkrat letno. Cena Zbornika 25 din. Naslov: Idrijski razgledi, Idrija, poštni predal 11, tekoči račun pri SDK Idrija številka 52020-603-30832.

TISK: MESTNI MUZEJ IDRİJA

Pred vami je napovedani ZBORNİK IDRİJSKIH RAZGLEDI za leto 1977. Izšel je z veliko zamudo, ker izdajatelj Mestni muzej v Idriji ni mogel zagotoviti potrebnih sredstev za njegov izid.

Ta letnik izide v breme proračuna Mestnega muzeja, zato je tudi obseg zbornika okrnjen.

Za leto 1979 pa nam je Kulturna skupnost v Idriji že odobrila potrebna sredstva, tako da bomo letos lahko izdali še en letnik.

P

489

12.2.1977

P 14.191

1982

NE LE KRIZA SVETOVNEGA TRGA ŽIVEGA SREBRA, AMPAK KRIZA KOVINE

V člankih o živem srebru, ki smo jih objavili v Idrijskih razgledih lani (J. Čar, 1977/1976/a, 1977/1976/b), smo poskušali na podlagi razpoložljivih podatkov in tržnih zakonitosti interpretirati zapletena dogajanja na svetovnem trgu Hg ter določiti položaj idrijskega rudnika v okviru svetovne proizvodnje tega metala. Pri tem smo posebno skrb posvetili osnovnim parametrom, ki so vplivali na tržišče živega srebra. Na prvem mestu smo omenili hiter porast svetovne proizvodnje v letih 1967 – 1971 zaradi izredno visokih cen, ki so vzbudile povečano produkcijo v starih in botrovale odkritju novih rudnikov. Drugi nič manj usoden dogodek so bili ostri zakonski ukrepi v zahodnih državah za omejitev porabe te edine tekoče kovine na vseh področjih gospodarstva. Omejitveni ukrepi so sloneli na vedno številnejših podatkih o nezadržnem širjenju onesnaževanja voda s Hg in zastrupitvami z njim. Nastopila je torej nesrečna sočasnost dveh dejavnikov: stalno večanje proizvodnje in s tem v zvezi večanje neprodanih zalog (stalno naraščajoča ponudba na tržišču) ter nenehno zmanjševanje porabe (upadanje povpraševanja na trgu). Navedeno poenostavljeno bistvo tržnih razmer so močno zapletli trgovci – posredniki, ki so izkoristili nizke cene in silili rudnike k prodaji. Finančna stiska je marsikoga prisilila k prodaji za vsako ceno. Sledilo je neizbežno in nezadržno padanje cen. V letu 1968 so rudniki iztržili za jeklenko Hg (34,48 kg) v povprečju 536 dolarjev, v letu 1976 le 122 dolarjev (lani 153 dolarjev). Najnižja tedenska povprečna cena pa je bila leta 1977 okrog 8. julija je dosegla komaj 103 dolarje za jeklenko.

Zakonski ukrepi za omejitev porabe v številnih državah so končno pripeljali do nadomeščanja živega srebra v industriji z drugimi, pa čprav dražjimi, materiali. Upadanje uporabnosti je dokončno potrdilo slutnje, da pri tokratni krizi Hg ne gre le za nesorazmerje med produkcijo in porabo, marveč za krizo kovine. Bistveno zmanjšana uporabnost živega srebra se odraža na tržišču s prestavitvijo cen za jeklenko Hg na nov, nižji ciklični nivo. Kakšno bo gibanje cen v naslednjem obdobju, je seveda težko prognozirati. Nesporno je, da se je cena Hg v letu 1978 stabilizirala. Njeno nominalno naraščanje po novem letu je delno posledica kompenzacije inflacije dolarja, delno pa se že poznajo spremenjene tržne razmere.

Najšibkejša točka našega razmišljanja v člankih o živem srebru v lanskem letu je bilo vsekakor nepoznavanje realnih podatkov o proizvodnji vzhodnih držav. Kot je znano jih te države ne objavljajo. To pomanjkljivost smo poskušali nadomestiti s prognoziranjem proizvodnje na podlagi stopnje poznavanja splošnih geoloških razmer, podatkov o napredku na področju raziskovanja rudišč ter spoznanja, da nam za globlje razumevanje katastrofe na svetovnem trgu Hg manjka še en pomemben element. Decembra 1976 smo zapisali, da ima Sovjetska zveza po odprtju rudnikov v Srednji Aziji in Sibiriji možnost povečati proizvodnjo živega srebra vsaj za 30%. V primeru, da bi izkoristili dane pogoje,

bi bila lahko njihova proizvodnja v letu 1976 okrog 75.000 jeklenk. S tako količino Hg bi verjetno že presegle lastne potrebe (J. Čar, 1977/1976/b). Da smo se z gornjo prognozo približali resnici, potrjuje posebno poročilo, ki ga je objavila v začetku leta 1977 Evropska gospodarska skupnost (L. V. Wambeke, 1977, Mercury: production, consumption and future demand in the world and in the European Community, Official Publications Office of the European Community) povzela pa ameriška revija WORLD MINING v maju 1977. Po zadnjem viru je nastal tudi naš naslednji kratek oris.

Sovjetska zveza je največji proizvajalec Hg najmanj od leta 1971. Tega leta je dosegla njihova proizvodnja 55.100 jeklenk (leto prej 48.140). Le tri leta kasneje (1974) pa že 75.400 jeklenk. Nenaden vzpon proizvodnje Hg v Sovjetski zvezi se je najprej pokazal v padanju uvoza vzhodnih držav iz zahodnega sveta, kamor štejejo zahodni statistiki tudi Jugoslavijo. Pred letom 1971 je bil uvoz socialističnih držav iz zahoda dokaj stalen in sicer okrog 23.200 jeklenk letno. Konec leta 1974 pa je že padel na 11.600 jeklenk. Velik padec uvoza moramo prvenstveno pripisati novemu preskrbovalnemu viru, delno pa seveda tudi poostreni zaščiti okolja, manjšanju uporabnosti Hg v celoti ter večji rekuperaciji sekundarnega metala. Do leta 1974 je Sovjetska zveza že

**Svetovna proizvodnja živega srebra v jeklenkah
(Preurejeni in dopolnjeni podatki po L. V. Wambekeju, 1977)**

Država	1967	1968	1969	1970	1971
Španija	48.488 (1)	56.376 (1)	64.525 (1)	44.718 (2)	49.300 (2)
Italija	48.053 (2)	53.302 (2)	48.749 (2)	44.370 (3)	42.630 (3)
Sovjetska zveza	44.950 (3)	44.950 (3)	46.980 (3)	48.140 (1)	55.100 (1)
Z D A	23.780 (4)	28.855 (4)	29.667 (4)	27.289 (5)	17.980 (7)
Kitajska	23.200 (5)	26.100 (5)	26.100 (5)	26.100 (5)	29.000 (5)
Jugoslavija	15.925 (6)	14.887 (7)	14.324 (8)	14.754 (8)	15.893 (8)
Mehika	14.413 (7)	17.255 (6)	22.562 (6)	30.247 (4)	35.380 (4)
Japonska ²	8.671 (8)	7.685 (8)	6.554 (9)	5.858 (10)	6.612 (11)
Turčija	4.437 (9)	4.669 (10)	6.554 (10)	9.396 (9)	10.469 (9)
Peru	3.016 (10)	3.132 (12)	3.364 (12)	3.190 (13)	3.451 (14)
Filipini	2.610 (11)	3.538 (11)	3.480 (11)	4.640 (12)	5.017 (13)
Zah. Nemčija ¹	2.030 (12)	2.436 (13)	1.943 (13)	1.972 (14)	2.001 (16)
Bolivija	406 (13)	406 (15)	58 (20)	29 (19)	29 (21)
Tunizija	290 (14)	319 (16)	232 (18)	119 (18)	348 (18)
Kolumbija	203 (15)	261 (17)	203 (19)	203 (17)	203 (19)
Českoslovaška ¹	203 (16)	116 (18)	435 (15)	4.814 (11)	5.626 (12)
Čile	174 (17)	522 (14)	290 (17)	377 (16)	493 (17)
Kanada	—	5.713 (9)	21.199 (7)	24.418 (7)	18.560 (6)
Irska ¹	—	—	435 (16)	1.305 (15)	2.320 (15)
Alžirija	—	—	—	—	7.105 (10)
Finska ¹	—	—	—	—	145 (20)
Skupaj	240.849	270.522	297.654	291.939	307.662

zadovoljila potrebe vzhodnih držav in začela v letu 1975 dobavljati Hg zahodnim državam, predvsem državam Skupnega evropskega trga. Istega leta se je začel tudi izvoz v ZDA. Tako je postala Sovjetska zveza izvoznik na zahodno tržišče in vse kaže, da moramo na to računati tudi v bodoče.

Velik porast produkcije tekočega metala v Sovjetski zvezi sloni na odkritju pomembnih rudišč na Kavkazu in na Čukotskem polotoku. O zalogah rude v kavkaških rudiščih ni podatkov. Nove odkrite rezerve živosrebrne rude na Čukotskem polotoku pa presegajo celotno zalogo rude v ostalih Hg rudiščih Sovjetske zveze, ki so bile znane leta 1971 (L.V. Wambeke, 1977).

V naslednji tabeli podajamo svetovno proizvodnjo Hg od začetka krize leta 1967 pa do leta 1977 z upoštevanjem novih podatkov o sovjetski proizvodnji. Države so v tabeli razporejene glede na proizvodnjo v letu 1967. Številke v oklepaju pomenijo mesto držav v svetovni proizvodnji po posameznih letih.

- 1 Hg pridobivajo kot vzporeden produkt pri predelavi sulfidnih rud
 2 Vključena tudi proizvodnja iz uvoženih mineralnih surovin
 x Ni točnih podatkov ali samo ocena
 ? Ni podatkov niti ocene
 – Brez proizvodnje
 * Začetek polne proizvodnje v rudniku Mc Dermitt

1972	1973	1974	1975	1976	1977
41.180 (3)	63.626 (2)	55.042 (2)	47.100 (2)	42.720	29.600
41.789 (2)	32.683 (4)	25.984 (4)	31.670 (4)	22.274	405
63.800 (1)	73.950 (1)	75.400 (1)	76.000 ^x (1)	76.000 ^x	?
7.250 (10)	2.233(14)	2.175 (13)	7.366(10)	23.133*	31.375
29.000 (5)	34.800 (3)	34.800 (3)	34.800 ^x (3)	35.000 ^x	?
16.414 (6)	15.609 (5)	15.820 (6)	16.920 (6)	12.297	108
22.504 (5)	5.713 (10)	25.926 (5)	16.150 (7)	15.029	9.660
5.162 (12)	3.741 (11)	754 (15)	–	–	–
8.091 (9)	7.714 (8)	8.787 (9)	9.293 (9)	7.630	8.908
4.553 (13)	3.567 (12)	3.190 (12)	3.000 ^x (13)	–	–
3.335 (14)	2.175 (15)	812 (14)	244 (16)	–	–
2.146 (15)	2.668 (13)	3.364 (11)	3.500 (12)	3.500 ^x	3.500 ^x
29 (21)	–	–	–	–	–
232 (18)	116 (20)	87 (20)	–	–	–
145 (19)	145 (19)	145 (19)	145 (18)	?	?
6.612 (11)	6.960 (9)	6.380 (10)	6.500 ^x (11)	6.500 ^x	6.500 ^x
638 (17)	812 (17)	580 (17)	350 (15)	–	–
14.616 (7)	12.499 (7)	14.007 (7)	12.001 (8)	–	–
1.247 (16)	1.334 (16)	696 (16)	423 (14)	?	?
13.398 (8)	13.195 (6)	14.007 (8)	28.000 (5)	31.000	?
174 (20)	203 (18)	174 (18)	183 (17)	383	630
282.315	283.743	288.130	293.645	288.380 ^x	

Nenaden vzpon Sovjetske zveze v vodilnega proizvajalca živega srebra predvsem na račun sibirskega Hg nas je vzpodbudil, da smo poiskali po različnih sovjetskih virih nekaj zanimivosti o doslej nam neznanem rudišču. Veliko novo nahajališče leži na Čukotskem polotoku v skrajnem severovzhodnem delu Sibirije. Na severni strani obliva polotok Vzhodno sibirsko morje, proti Aljaski ga omejuje Beringov preliv, na jugu pa se vanj zajeda Anadirski zaliv Beringovega morja s pomembnim vzhodosibirskim pristaniščem Anadir. Kakih 350 km severno od pristanišča leži v goratem področju Paljavaam na višini okrog 1300 m živosrebrno rudišče Plamennyj. Po geološki plati pripada to območje tako imenovanemu „vulkanogeno-sedimentnemu kompleksu obrežja Tihega oceana“. Sredi zgornjekrednih vulkanogenih kamenin različne sestave leži poznomezozojski granitni intruziv. Na vzhodnem in južnem obrobju granitnega čoka so razgaljeni zgornjetriadni sedimenti. Rudišče je postmagmatško in leži na kontaktu granitov in triadnih kamenin. Po oceni sovjetskih geologov je v rudišču okrog 20 % svetovnih zalog živosrebrne rude, znanih v letu 1975. Rudo zelo verjetno odkopujejo v dnevnikih kopih, vendar o tem nimamo zanesljivih podatkov.

Osrednji del Čukotskega polotoka, kjer leži novo nahajališče živega srebra Plamennyj, ima poleg nekaterih območij v Centralni sibirski kotlini najostreje podnebje v Sibiriji. Zime so ostre, s precej snega (nad 50 cm), saj je klima zaradi bližine Tihega oceana vlažna. Poprečne januarske temeprature dosežejo -32°C . Zmrzuje lahko tja do začetka junija. Sredi poletja, v juliju in avgustu, se gibljejo temperature zraka od 0° do $+4^{\circ}\text{C}$. Daljših obdobj s temperaturami nad $+5^{\circ}\text{C}$ tu ne poznajo. Glede na asociacijo rastlinja prištevajo pokrajino gorski tundri, kjer rastejo predvsem trava, mahovi in lišaji. Od večjih rastlin omenjajo le dve vrsti pritlikave breze in sibirsko vrsto rododendrona. Lahko si mislimo, da življenje rudarjev v tako ostrih klimatskih razmerah ni ravno lahko.

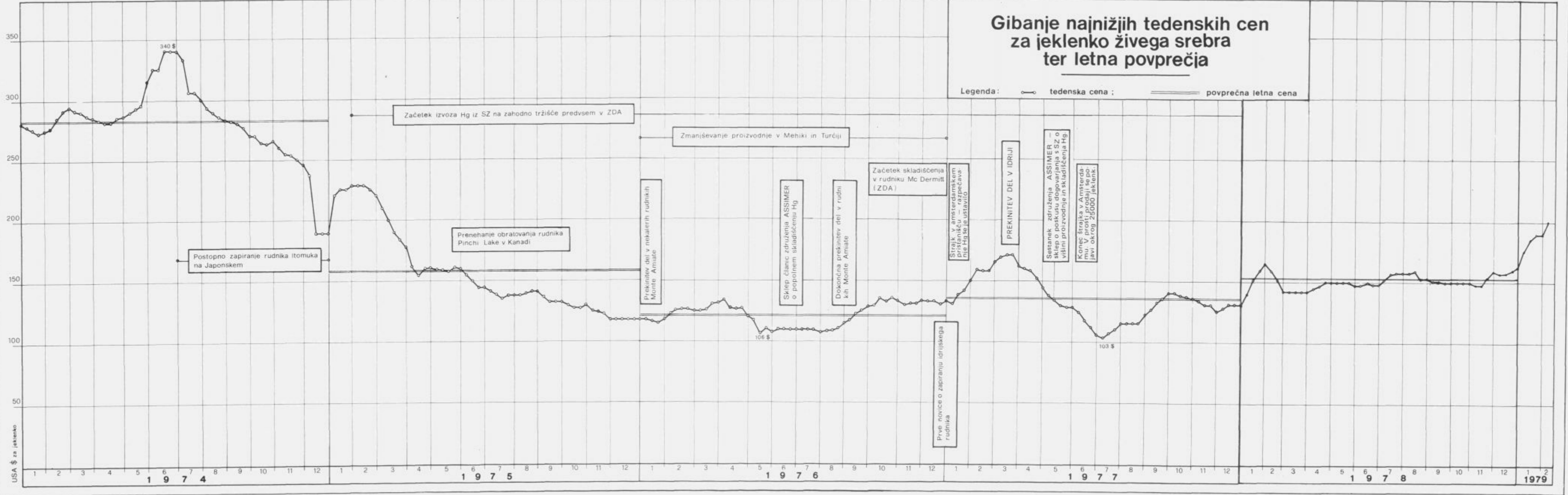
Delo v rudišču Plamennyj je s tehnične plati vsekako izjemno zahtevno. Zato tudi živo srebro, ki ga tu pridobivajo, ni ravno poceni. Z gotovostjo lahko trdimo, da je cena sibirskega Hg visoko nad nivojem cene na svetovnem trgu. Glede na pomembno vlogo naseljevanja in razvijanja Sibirije v okviru sovjetskega gospodarstva pa sklepamo, da bodo z eksploatacijo v rudišču Plamennyj nadaljevali ne glede na ceno.

Ob navedenih podatkih se sprašujemo, kaj lahko pričakujemo novega na področju proizvodnje in porabe v naslednjih letih?

Pomembnejši padec svetovne proizvodnje smo verjetno dočakali šele v letu 1977, čeprav o tem še nimamo kompletnih podatkov. V letošnjem letu bo vsaj 7 do 10 zahodnih držav, nekdanjih proizvajalk živega srebra, ostalo brez lastne proizvodnje. Kako bo to vplivalo na celotno svetovno proizvodnjo, lahko samo ugibamo, kajti ni nam znano, ali je Sovjetska zveza že dosegla zgornjo mejo proizvodnih zmogljivosti. Veliki padec proizvodnje živega srebra v zahodnih državah bi torej imel pomemben vpliv na ceno le tedaj, če bi zahodne države dosegle prepoved uvoza sovjetskega Hg v dežele skupnega evropskega trga in ZDA. To bi dalo tudi Idriji povsem novo perspektivo.

Omejiteni ukrepi na vseh področjih uporabe živega srebra bodo vsekakor pomembno prispevali k čistejšemu okolju. Takoj pa moramo opozoriti, da nastaja močno onesnaževanje zraka z živosrebrnimi hlapi zaradi kurjenja fosilnih goriv (premoga in nafte). Znano je namreč, da se v premogu in nafti pri

Gibanje najnižjih tedenskih cen za jeklenko živega srebra ter letna povprečja

Postopno zapiranje rudnika Itomuka na Japonskem

Začetek izvoza Hg iz SZ na zahodno tržišče predvsem v ZDA

Prenehanje obratovanja rudnika Pinchi Lake v Kanadi

Prekinitev del v nekaterih rudnikih Monte Amiata

Zmanjševanje proizvodnje v Mehiki in Turčiji

Sklep članic združenja ASSIMER o popolnem skladiščenju Hg

Dokončna prekinitev del v rudnikih Monte Amiata

Začetek skladiščenja v rudniku Mc Dermitt (ZDA)

Prve novice o zapiranju idrijskega rudnika

Strajk v amsterdamskem pristanišču - razpečevanje Hg se je ustavilo

PREKINITEV DEL V IDRIJI

Sestanek združenja ASSIMER - sklep o poskusu dogovaranja s SZ o višini proizvodnje in skladiščenja Hg

Konec štrajka v Amsterdamu - v pristanišču se pojavijo okrog 25000 jeklenk

USA \$ za jeklenko

1979

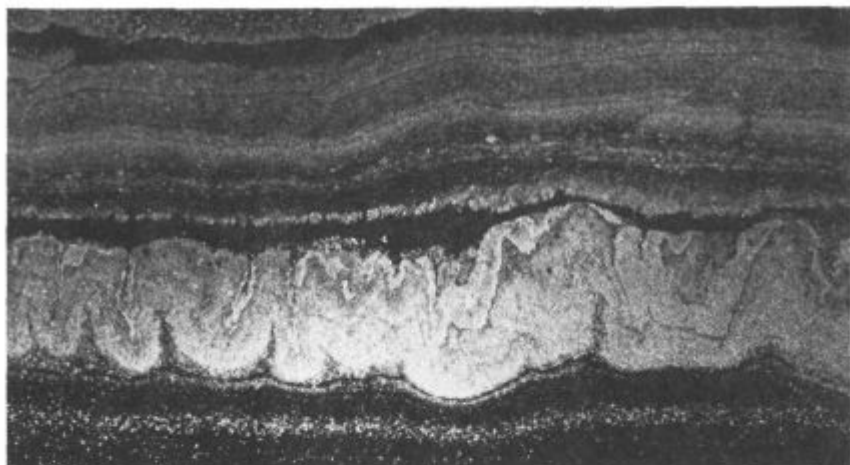

Pri izdelavi raziskovalnih komor.

zorenju živo srebro akumulira. Ameriške prognoze o onesnaževanju zraka kažejo, da bo leta 1980 polucija s Hg, ki nastane zaradi kurjenja fosilnih goriv, bistveno preseгла primarno (rudniki in industrija). Logično je, da bo onesnaževanje zraka s Hg s povečano porabo goriv v naslednjih letih naraščalo. Upajmo, da se bodo tudi ob tem problemu varstveniki resno zamislili.

Stanje, kakršno vlada danes na svetovnem trgu, ter upadanje uporabnosti Hg bo spravilo s časoma potrošnjo tekoče kovine na minimum. Pričakovali bi torej, da se bo v preteklih letih, vzporedno z manjšanjem porabe na starih, že dalj časa znanih področjih, razvijala nova živosrebrna tehnologija. Žal taka prizadevanja opazujemo šele v zadnjem času. Kolikor nam je znano, se doslej ni prav noben rudnik v svetu ukvarjal s finalizacijo živega srebra. Morda je bilo prav svetovno združenje proizvajalcev Hg ASSIMER (Španija, Italija, Jugoslavija, Alžirija, Turčija in Peru) v preteklih letih poklicano, da ustanovi na podlagi skupnega vlaganja poseben razvojni oddelek, ki bi razvijal novo tehnologijo in razmišljal o učinkovitih zaščitnih sredstvih v starih tehnologijah. Zatišje, ki je vladalo pri iskanju nove uporabnosti Hg, bo imelo gotovo vpliv na podaljšanje slabih tržnih razmer. Smo torej v času, ko se stara tehnologija umika na račun čistejšega okolja, nova boljša in čistejša pa še ni razvita.

L.V. Wambeke (1977) podaja na koncu svojega prispevka še prognozo za naslednjih dvajset let. Po teh podatkih bodo zahteve po živem srebru konstantno padale. Zahodne države, ki so leta 1973 porabile 167.000 jeklenk Hg, naj bi v letih 1900–2000 porabile 81.000 jeklenk letno. Od tega naj bi le 24.000 jeklenk pridobili direktno iz primarnih živosrebrnih rud (iz rudnikov), vse ostalo pa pri sekundarnih procesih (rekuperacija, iz drugih sulfidnih koncentratov, itd.).

Idrijska ruda

Foto: Rafael Podobnik

Ob zgornjih številkah se nam vzbujajo resni pomisleki. Nelogično je, da bi živo srebro – edina tekoča kovina – postalo skoraj povsem nezanimivo za človeštvo. Navedene številke gotovo veljajo le za stara uporabnostna področja. Velike novoodkrite svetovne zaloge živosrebrne rude spodbijajo mit o „redkih ekonomskih koncentracijah Hg v svetu ter majhnih količinah metala v njih“ in odpirajo povsem nove možnosti uporabe. Tehnologija živega srebra je dočkala to spremembo nepripravljena. Toda tehnološki napredek, ki vrže vsako leto na tržišče na tisoče novih uporabnostnih variant za različne materiale, bo prej ali slej odprl tudi novo perspektivo živemu srebru. Resno lahko upamo, da zaradi velike proizvodnje in velikih rudnih zalog v SZ že nastajajo nove pobude za široko, vendar človeštvu manj nevarno uporabnost.

Viri:

1. Čar J., 1977/1976/a, Svetovna kriza živega srebra. Idrijski razgledi, št. 1–2, Idrija.
2. Čar J., 1977/1976/b, Prilagajanje velikih proizvajalcev živega srebra razmeram na svetovnem trgu. Idrijski rudnik bo začasno ustavil proizvodnjo. Razmere na svetovnem trgu živega srebra stagnirajo. Idrijski razgledi, št. 3–4, Idrija.
3. Mercury price outlook gloomy despite recent gains – Soviet Union now largest producer. World Mining, št. 5 (maj) 1977, San Francisco. Članek je povzet po: L.V. Wambeke, 1977, Mercury: production, consumption, and future demand in the world and in the European Community. Official Publications Office of the European Community, B.P. 1003, Luxemburg.
4. Metal Bulletin handbook, 1976.
5. Ryan, A.P. 1977, Mercury – A Slow climb from the abyss of '75. Engineering and mining journal, št. 3, New York.

MEDNARODNO PRIZNANJE KOLEKTIVU TOVARNE KOLEKTORJEV V IDRJI

Od skromnih začetkov pred 15 leti do moderne tovarne kolektorjev. Delovna organizacija dosega dobre poslovne rezultate doma in v tujini. Ena prvih delovnih organizacij v SFRJ, ki je leta 1968 sklenila s tujim partnerjem pogodbo o skupnem vlaganju kapitala. Nova investicijska vlaganja bodo omogočila TKI razširitev proizvodnje in zaposlitev 100 novih delavcev. Z razvijanjem samoupravnih odnosov je povečana skrb za delovnega človeka.

ZLATI MERKUR – visoko mednarodno priznanje je bilo 29. septembra 1977 podeljeno v Beogradu Tovarni kolektorjev Idrija za dosežke na področju gospodarskega sodelovanja s tujino. To je prispevek, ki ga delovna skupnost daje za napredek jugoslovanskega gospodarstva.

Skromen začetek

Obrtno podjetje Simplex Idrija je v sodelovanju s predstavniki družbenopolitičnih organizacij občine Idrija v letih 1960 – 1962 začelo iskati po vsej Sloveniji kooperacijsko delo s ciljem, da bi razširilo svoj proizvodni program. Iskra Kranj je Simplexu odstopila tehnologijo izdelave kolektorjev za avtoelektriko.

Do takrat je kolektorje za svoje potrebe delno izdelovala Iskra, večji del kolektorjev pa so Iskra, kot tudi ostali jugoslovanski proizvajalci električnih strojev uvažali.

Kolektor je namreč neločljiv del električnega enosmernega in univerzalnega stroja. Univerzalni kolektorski

motor se množično uporablja v beli tehniki, pri proizvodnji električnega ročnega orodja in v avtoelektriki. Po svoji funkcionalni uporabnosti se kolektor ne more nadomestiti.

Občinski ljudski odbor Idrija je januarja 1963, to je pred začetkom obratovanja, sklenil ustanoviti podjetje v izgradnji z imenom Tovarna kolektorjev Idrija.

Prva skupina 12 delavcev Tovarne kolektorjev je v začetku leta 1963 odšla na prakso v Iskra v Kranj, da osvoji tehnologijo izdelave kolektorjev. Meseca maja 1963 se je v Idriji začela postopna proizvodnja prvih šestih vrst kolektorjev. K hitremu in uspešnemu prenosu tehnologije so poleg strokovnega kadra mnogo prispevale tudi spretne ženske roke, ki so iz bakra, izolacije in drugih polizdelkov sestavljale dokončni izdelek – kolektor. Žene in hčere idrijskih rudarjev se namreč od konca 17. stoletja ukvarjajo z izdelovanjem klekljanih čipk, to je dragocenih izdelkov domače umetne obrti, ki od njih prav tako zahteva veliko ročne spretnosti.

Tovarna kolektorjev Idrija je začela poslovanje brez lastnih poslovnih prostorov in sredstev. Njen razvoj lahko razdelimo na tri obdobja, za katera so značilna predvsem uvajanje nove tehnologije,

Prvo obdobje traja od ustanovitve Tovarne kolektorjev Idrija leta 1963 do vključno leta 1968.

Drugo obdobje od leta 1969 do leta 1973.

Tretje obdobje od leta 1973 do danes.

Lasten razvoj

V prvem obdobju se je izpolnjevala iz Iskre Kranj prenesena tehnologija zakovičenih kolektorjev in se na podlagi lastnega razvoja in konstrukcije pričela uvajati tehnologija zaprešanega kolektorja.

Vse do leta 1966 je tovarna imela izključno enega kupca, to je Iskro Nova Gorica, in do leta 1968 so drugi kupci predstavljali komaj 4 % celotne proizvodnje.

Relativno počasna rast Tovarne kolektorjev Idrija v prvem obdobju je bila predvsem pogojena z razvojem in rastjo edinega kupca. Tako je bilo leta 1964, leta 1965, leta 1968 pa 92 zaposlenih. Zaposlenost se je v obdobju 1964 – 1968 povečala za 41,5 %, vrednost proizvodnje pa za 56,2 %.

Razvoj tehnologije je zahteval tudi izdelavo zahtevnejšega orodja in tako

je bila leta 1968 dograjena sorazmerno dobro opremljena orodjarna.

Tovarna kolektorjev ni imela tradicije in mnogi nepoznavalci te dejavnosti so celo dvomili v obstoj tovarne. Zaradi takega gledanja so bile precejšnje težave pri pridobivanju strokovnega kadra, ki je bil nujno potreben v začetku obratovanja in pri načrtovanju nadaljnega razvoja.

Že 7-letni plan, sprejet leta 1963, je v eni izmed variant nadaljnega razvoja tovarne kolektorjev predvideval odkup licence ali kooperacijsko sodelovanje, kar je bilo leta 1968 tudi realizirano s podpisom družabniške pogodbe.

Sodelovanje s tujim partnerjem

Tovarna kolektorjev Idrija je bila ena izmed prvih delovnih organizacij v SFRJ, ki je sklenila s tujim partnerjem pogodbo o skupnem vlaganju kapitala in sicer z zahodnonemško firmo Kautt & Bux, eno največjih specializiranih tovarn za kolektorje v Evropi. Skupno vlaganje kapitala v razmerju 51 % (TKI) : 49 % (K & B), kot ga dovoljuje 27. člen ustave SFRJ, je Tovarni kolektorjev Idrija v drugem obdobju omogočilo uspešno doseganje zastavljenih ciljev. Ti pa so bili:

- v zagotovitvi boljše tehnologije in opreme, ki jo je Tovarna kolektorjev Idrija dobila s Know-Howom, ki je predstavljal sestavni del pogodbe o skupnem vlaganju;

- v možnosti izvoza in prodaje kolektorjev preko tujega partnerja na konvertibilen trg. To je tovarni omogočilo hiter porast proizvodnje in bogat asortiment najrazličnejših kolektorjev. Od podpisa pogodbe do danes se je asortiment kolektorjev povečal od nekaj deset vrst na nekaj sto vrst kolektorjev.

Tovarna kolektorjev Idrija je postala pomemben dobavitelj znanim tujim firmam v Zahodni Evropi, ki izdelujejo belo tehniko in električna orodja.

Tako je bil odstotek udeležbe izvoza v celotni proizvodnji leta 1970 do 25 %, leta 1973 pa je bil rekorden in je znašal 47 %.

Nova tehnologija je omogočila hitrejšo pridobivanje drugih jugoslovanskih potrošnikov kolektorjev, ki so le-te morali do tedaj uvažati.

Manjše serije večjih kolektorjev pa je tovarna izdelala proizvajalcem velikih električnih strojev v Jugoslaviji in tujini:

— Tretji cilj skupnega vlaganja je bil v zagotovitvi tekočega tehnološkega razvoja in vseh njegovih inovacij.

Obseg proizvodnje in produktivnosti sta prav v drugem obdobju doživela največjo stopnjo rasti. Tako je TKI v obdobju petih let (1969 – 1973) za dvakrat povečala število zaposlenih in za trikrat vrednost proizvodnje.

Povezava s tujim družabnikom in povečan obseg proizvodnje sta narekovala tudi razširitev poslovnih prostorov. Od leta 1969 do vključno leta 1974 je bilo v opremo vloženih 75 % in v izgradnjo nove proizvodne hale 25 % sredstev, namenjenih v tem času za investicije.

Tovarna kolektorjev danes in jutri

Proizvodnja v TKI je progresivno rasla do leta 1974. Za padec rasti po tem letu pa je bil kriv izvoz, ki se je v času gospodarske krize v zapadnoevropske države precej zmanjšal, medtem ko prodaja na jugoslovanskem tržišču ni utrpela znatnega padca.

Poslovni rezultati v letu 1976 so bili rezultat oživljanja ugodnih gospo-

darskih gibanj v svetu in so tako kvalitativno kot kvantitativno dosegli raven, načrtano v srednjeročnem planu razvoja do leta 1980.

Zaposlenost se je v obdobju 1974 – 1977 povečala za 27 odstotkov, vrednost proizvodnje za 36 odstotkov. V letu 1980 se predvideva 510 zaposlenih, ki bi ustvarili za 40 % večjo vrednost proizvodnje kot v letu 1977.

Tudi analiza tržišča, ki je sestavni del novega investicijskega programa za razširitev proizvodnih kapacite, uvedbe nove tehnologije in osvojitve nove proizvodnje, dokazuje pravilno odločitev samoupravnih organov in članov kolektiva, ki vidijo svojo perspektivo v širjenju proizvodnje, povezane z gospodarsko utemeljenim vlaganjem. V okviru srednjeročnega programa bo Tovarna kolektorjev Idrija z novo investicijo razširila proizvodnjo in še

okrepila svoj položaj na domačem in tujem, predvsem konvertibilnem tržišču.

Z realizacijo investicijskega elaborata si bo Tovarna kolektorjev Idrija utrdila mesto med največjimi proizvajalci kolektorjev v Evropi. Tako bo tovarna prispevala tudi svoj delež k razreševanju problematike prezaposlitve delavcev RŽS Idrija in ime mesta Idrija bo ponovno znano po vsem svetu. Tokrat po zahtevnih in kvalitetnih kolektorjih idrijske tovarne.

Skrb za delovnega človeka

Stalna skrb delovnega kolektiva je posvečena rasti družbenega standarda. Tako je bila leta 1974 dograjena garderoba in kuhinja z jedilnico. V tovarni je urejena družbena prehrana v lastni moderni kuhinji, ki pripravlja kosila in topli obrok med delom.

Veliko sredstev je kolektiv v preteklih letih namenil za nakup družinskih stanovanj in s krediti omogočil številne individualne gradnje stanovanjskih hiš.

Preko družbenopolitičnih organizacij delovna skupnost vsako leto nameni precejšnja sredstva za kulturno-

zabavna in športno-rekreacijska srečanja članov kolektiva. V letošnjem letu je delovna organizacija odkupila počitniški prostor ob morju in tako omogočila članom kolektiva, da v naslednjih letih preživijo cenen dopust.

Visoko mednarodno priznanje – ZLATI MERKUR 1977

Prav v dneh, ko je občina Idrija praznovala občinski praznik v spomin na ustanovitev Vojkove brigade pred 34 leti v Cerknem, je delovni kolektiv sprejel v Beogradu ZLATEGA MERKURJA – 77, visoko mednarodno priznanje, ki ga je pred 17 leti ustanovil mednarodni novinarski center, podeljujejo pa ga tistim organizacijam in posameznikom, ki s svojo delovno storilnostjo, proizvodnjo in dosežki na področju gospodarskega sodelovanja s tujino pomembno prispevajo k napredku in razvoju neke države, oziroma njenega gospodarstva. Mednarodno priznanje potrjuje pravilno usmeritev kolektiva in idrijskega gospodarstva, ki bo moralo tudi v bodoče vse ustvarjalne moči usmeriti v nadaljnji družbeni razvoj in mednarodno gospodarsko sodelovanje.

IDRIJCA V ERLLENMAJERICI

VARSTVO NARAVNEGA ŽIVLJENJSKEGA OKOLJA kot eksistenčno vprašanje človeštva

Obstoj živih organizmov v našem življenjskem prostoru je odvisen od treh osnovnih medijev: zraka, vode in zemlje. Pospešen tehnološki razvoj, ki nam sicer sproti dviga življenjski standard, nam z vrsto svojih slabih posledic grozi, da bo uničil naravno ravnotežje v slehernem od omenjenih medijev. Dogma industrijske ekspanzije je zajela, ali pa vsaj načela že vse dežele sveta. O onesnaževanju okolja, kot enem od ključnih problemov človeštva, so po letu 1965 začeli poglobljeno razmišljati ne samo ekologi, pač patudi sociologi, ekonomisti in filozofi. Problemov okolja niso obšle celo niti mednarodne konference, zasedanja neuvrčenih ter še številna podobna srečanja. Problemi ogroženosti okolja v Jugoslaviji, zlasti v Sloveniji, so dogovorom sklepne listine helsinške konference postavili piko na i. Zvezna skupščina SFRJ je leto 1977 proglasila za leto varstva in izboljšanja človekovega življenjskega in delovnega okolja.

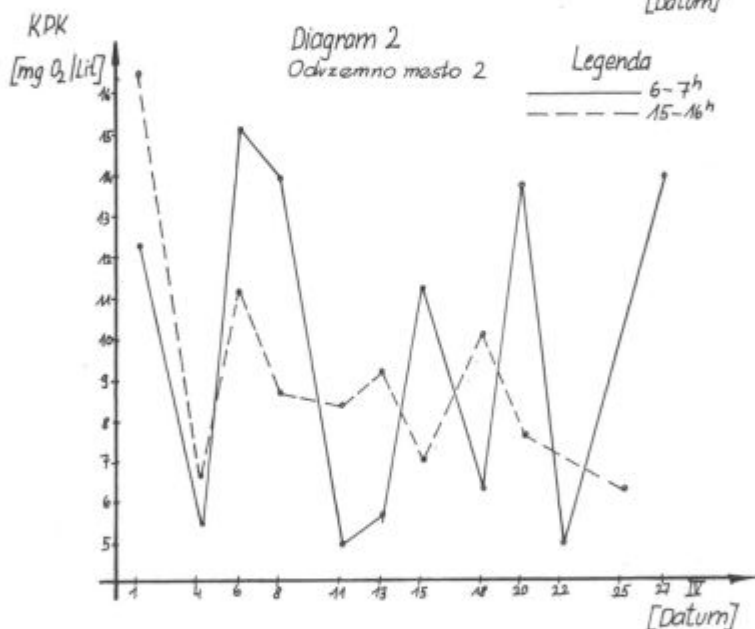
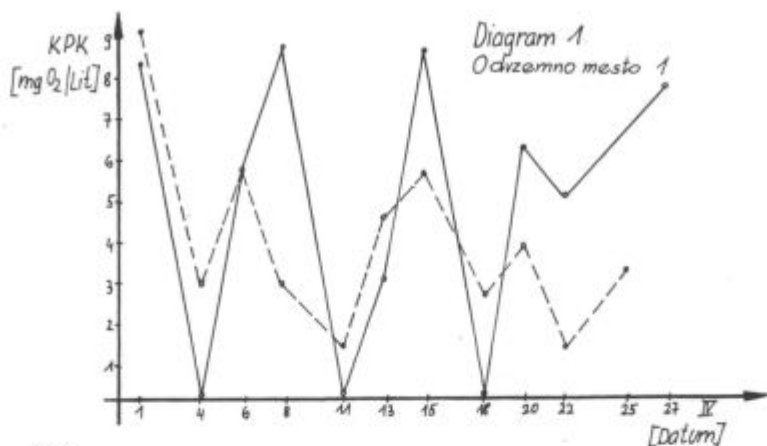
Srednjeročni program razvoja SRS do leta 1980 vključuje vse vidike varstva okolja, s konkretnimi nalogami po zmanjšanju onesnaženja voda, zraka in tal.

TRIJE POGOJI ŽITJA IN BITJA – zrak, zemlja, voda

Poseben problem pri rušenju-ekoloških ravnotežij v omenjenih treh medijih življenjskega prostora predstavljajo naravi in organizmom tuje snovi. Zaskrbljujoč je tudi porast v koncentraciji snovi, katerih prispevek iz kemijske in sorodnih industrij ter drugih oblik človekovih aktivnosti že dolgo ni več primerljiv s prispevkom iz naravnih procesov.

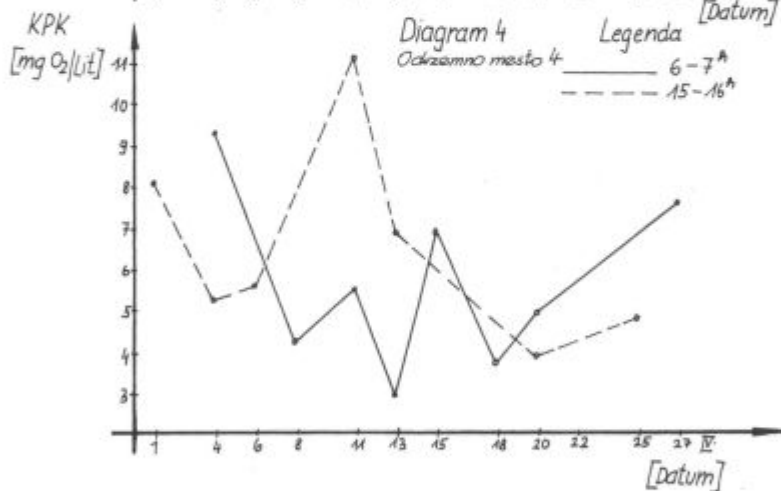
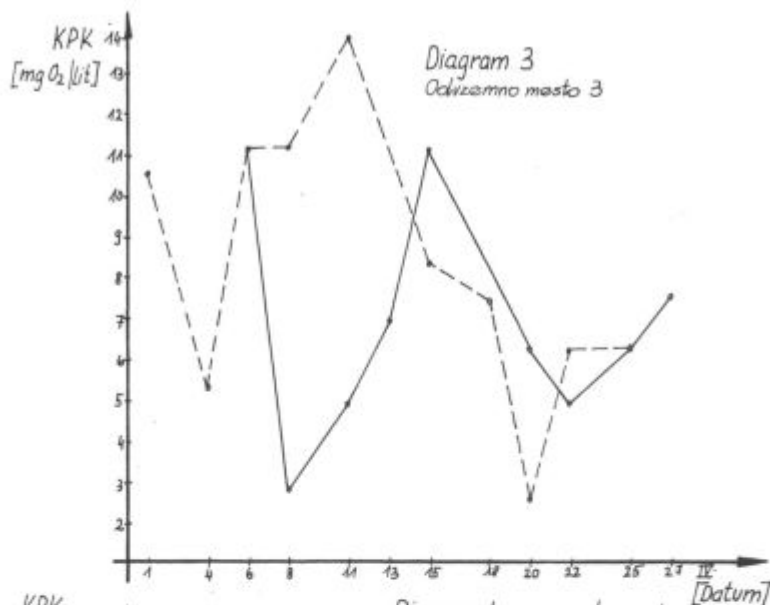
Najbolj očrnjena onesnaževalca zraka sta oba ogljikova oksida (CO_2 in CO) ter žveplov (IV) oksid (SO_2), kakor tudi ostale plinaste snovi, ki nastajajo pri sežigu fosilnih goriv (premog, nafta). Nič manj škodljive pa niso tudi trdne snovi (aerosoli), ki jih prav tako najdemo med produkti zgorevanja. Na črnem seznamu so tudi fluorirani ogljikovodiki, ki so potrebni v hladilni industriji ter pri izdelavi različnih razpršilcev (sprejev). Lahko smo priča resnim opozorilom strokovnjakov, da ti utegnejo načeti varovalni sloj ozona v stratosferi (ozonosferi) in tako pogubno poseči v preboj kozmičnih žarkov.

Pri onesnaževanju zemlje prispeva levji delež agrikultura s svojimi sodobnimi sintetičnimi organskimi pesticidi (insekticidi, fungicidi in herbicidi). Ti so naravi tuje snovi, za katere največkrat ne vemo, kakšne so njihove nadaljnje presnove, še zlasti zato ne, ker se v te procese vključujejo tudi mikroorganizmi ter višji organizmi. Ti te spojine bodisi razgrajujejo, ali pa jih tekom bioloških krogov vgrajujejo v nove, še bolj zapletno zgrajene spojine.

Kot posledica dodajanja anorganskih pesticidov, usedlin in čistilnih naprav, zindre ter umetnih gnojil naraščajo v zemlji tudi koncentracije kritičnih anorganskih elementov: kroma (Cr), mangana (Mn), niklja (Ni), živega srebra (Hg), svineca (Pb), kadmija (Cd), arzena (As), fluora (F) in zlasti cinka (Zn). Pri tem je treba poudariti, da gnojila kot takšna sicer niso onesnaževalci, pač pa so to onečiščenja, ki jih le-ta vsebujejo.

Vode, ne samo površinske, pač pa tudi podtalnice, si vseprek onesnažujemo z industrijskimi, komunalnimi ter še drugimi odplakami. Tu se srečujemo z onesnaževalci iz zraka in zemlje. Povsem upravičena je zaskrbljenost zaradi naraščanja koncentracije toksičnih kovin (Pb, Cd in Hg), kakor tudi snovi, ki

vplivajo na organoleptične lastnosti vode. To so železo (Fe), Mn, Zn, baker (Cu) in fosfor (P), zatem fenoli in ogljikovodiki (derivati nafte), ki lahko usodno vplivajo na življenjski cikel vodnih organizmov.

S komunalnimi in nekaterimi industrijskimi odpadki pridejo v vodo površinsko aktivne snovi (detergenti), ki jih vsebujejo sodobna čistilna in pralna sredstva. Onesnaževalci tekočih voda se zbirajo v morjih in jezerih, ki se tako spreminjajo v človeška smetišča. S svojimi zapletenimi soodvisnostmi številnih vplivov tako pogubno podirajo naravno ravnovesje, da že zdaj grobo opozarjajo na katastrofalne posledice.

IDRIJCA – ali si tudi ti (mimo onesnaženja s Hg) na črnem seznamu naših najbolj kritičnih rek?

Vse pogostejši pojavi onesnaženja naših površinskih voda z različnimi odpadkami, ter vedno večja potreba po pitni vodi, so silili raziskovalne skupine naših osrednjih institucij k temeljitemu proučevanju stanja naših voda. V te raziskave so se marsikje uspešno vključili tudi mladi. Spomnimo se samo na mladinsko raziskovalno akcijo Okolje v Sloveniji, ki jo je organiziralo Prirodoslovno društvo Slovenije. Tem skupnim prizadevanjem smo se v okviru gibanja „Znanost mladini“ pridružili tudi mladi iz Šolskega centra v Idriji. S svojim prispevkom o proučevanju onesnaženosti reke Idrijce v njenem zgornjem toku smo želeli dopolniti splošno podobo onesnaženosti slovenskih rek.

Kdo ne pozna Idrijce, ki je v svojem zgornjem toku divja, hudourniška reka, in tisti, ki ji je enkrat samkrat sledil skozi skalnato sotesko, jo je vzljubil. Zaradi njenih številnih naravnih, pa tudi umetnih brzic pridejo vanjo velike količine zraka, ki ga raztopljenega oziroma suspendiranega hrani za samoočiščenje na svoji poti skozi naselja do združitve s Sočo.

Nič ni čudnega torej, če smo v okviru svoje naloge želeli ugotoviti, ali je človek, ki živi in dela ob njenem zgornjem toku, že posegel v njeno prabitno naravno ravnotežje in ali ji še zadoščajo te zaloge „samočistilnih“ snovi, da se lahko še neoskrunjena zlije v naročje Soče.

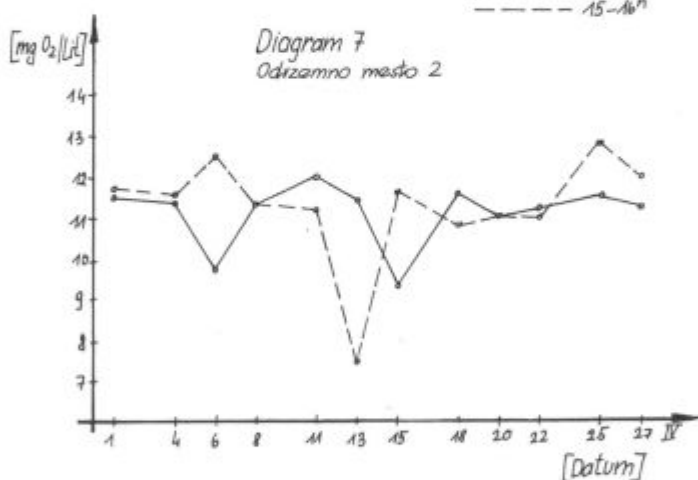
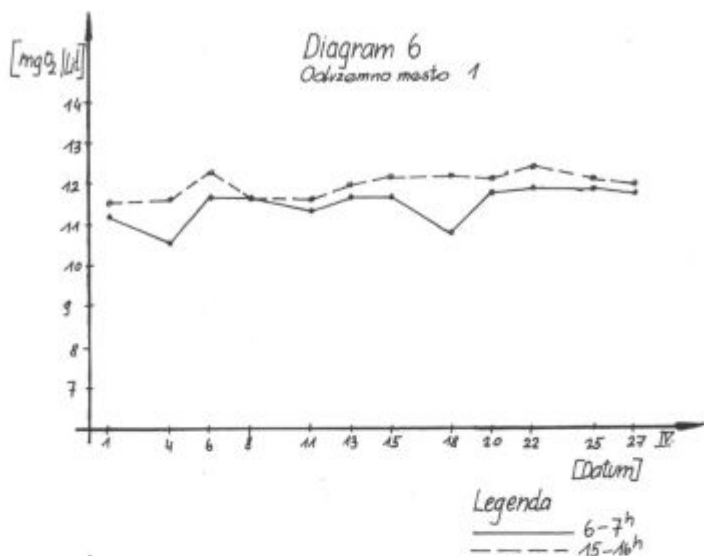
KISIK kot osnovni pogoj za biokemijsko čiščenje vode

Za biokemijsko čiščenje vode je nujno potreben kisik. Njegova topnost v vodi je odvisna od temperature. Kakšna je ta odvisnost, kažejo vrednosti v tabeli.

Tabela – topnost kisika v vodi pri normalnem zračnem pritisku

°C	mg O ₂ /l	°C	mg O ₂ /l
0	14,55	13	10,50
1	14,16	14	10,28
2	13,78	15	10,06
3	13,42	16	9,85
4	13,06	17	9,65
5	12,73	18	9,45
6	12,41	19	9,26
7	12,11	20	9,09
8	11,81	22	8,73
9	11,52	25	8,26
10	11,52	30	7,49
11	10,99	35	6,91
12	10,75	40	6,41

Prav zmanjšana topnost kisika je ena od hudih posledic toplotnega onesnaževanja, ki se kaže v spremenjenem režimu biokemijske razgradnje.

Povišana temperatura namreč pospešuje procese biorazgradnje, za katere pa ni na voljo dovolj potrebnega kisika. Nema lokrat se dogaja, da se ti procesi začenejajo že v sami kanalizaciji. V tej zaradi previsoke temperature in v zvezi z njo premajhne količine kisika poteka – namesto zaželenne aerobne – anaerobna razgradnja, katere spremljevalci so zadušljivi smrad in vrsta človeku nevarnih mikroorganizmov. Iz vsega tega sledi, da je koncentracija raztopljenega kisika v vodi odvisna od temperature ter njegove kemijske in biokemijske porabe.

Na stopnjo onesčiščenosti določene vode se da torej sklepati iz razlike med koncentracijo raztopljenega kisika ter koncentracijo kisika, porabljenega za oksidacijo.

Med ustaljenimi metodami, ki so uporabne v ta namen, smo pri našem eksperimentalnem delu izbrali metodo določitve vsebnosti raztopljenega kisika

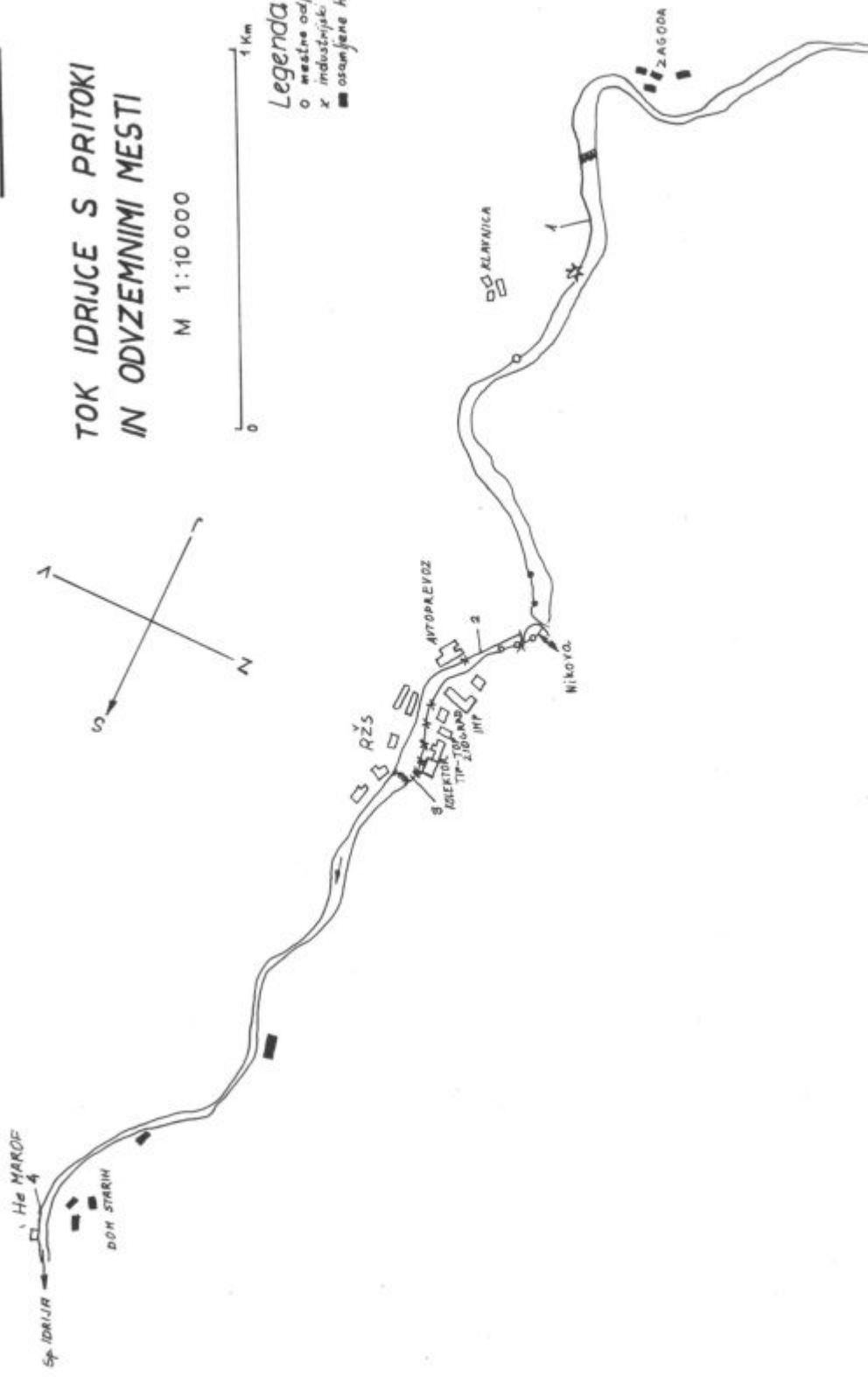
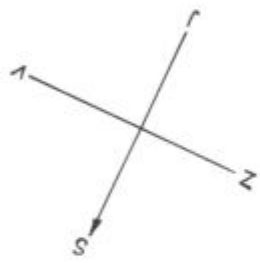
PRILOGA

TOK IDRIJCE S PRITOKI IN ODVZEMNIMI MESTI

M 1:10000

Legenda:
○ mestna odpadla
x industrijski kanali
■ osamljene hiše

po Winklerju ter metodo določitve kemijske potrebe po kisiku (KPK) z uporabo kalijevega dikromata (VI) ($K_2Cr_2O_7$). Obe metodi sodita med volumetrične metode in sta zasnovani na vrsti oksidacijsko-redukcijskih kemijskih reakcij.

KAJ, KJE in KDAJ smo proučevali?

Ugotovitev stopnje onečiščenosti je terjala proučitev:

1. spremembe vsebnosti raztopljenega kisika in KPK na različnih mestih vzdolž toka reke Idrijce

2. časovne spremembe teh spremenljivk

3. deleža komunalnega in industrijskega vpliva na onesnaženje

Tem ciljem je sledila tudi izbira posameznih odvzemnih mest (glej prilogo).

Predpostavljali smo, da imamo na prvem odvzemnem mestu opravka pretežno z naravnimi onesnaževalci, zato nam naj bi meritve na tem mestu dale izhodiščne vrednosti za naše analize.

Glavni del komunalnih odplak smo zajeli z ustrežno izbiro odvzemnega mesta 2.

Večina industrijskih obratov v Idriji je osredotočenih na relativno majhnem prostoru vzdolž reke. Vpliv njihovih odplak na onesnaževanje smo ugotavljali na odvzemnem mestu 3.

Četrto odvzemno mesto je imelo kontrolno vlogo, saj smo z meritvami na tem mestu ugotavljali, koliko „samočistilnih“ snovi je še ostalo v Idriji.

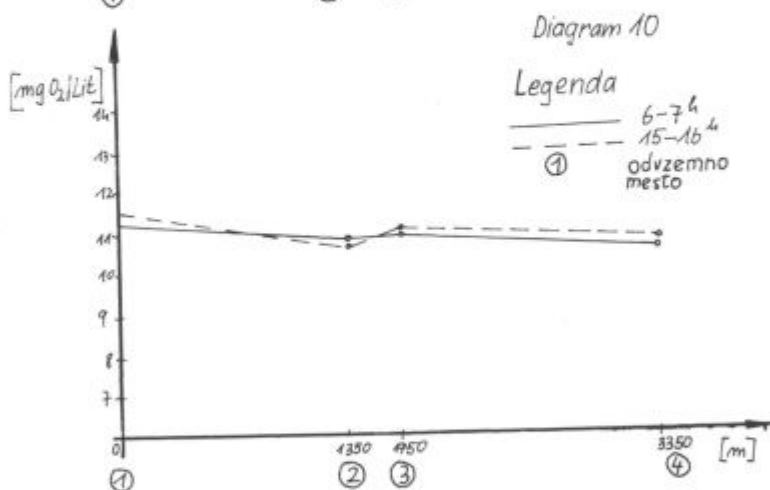
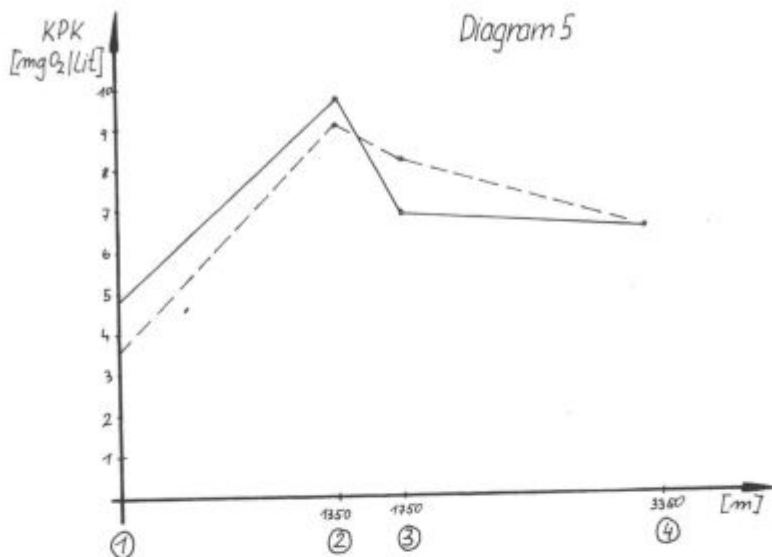
Da bi lahko proučili kar največ vplivov, od katerih so odvisne vodne razmere, smo meritve izvajali v muhastem aprilu, ki slovi po najbolj spremenljivem vodostaju. Poskušali smo slediti tudi tedenski in dnevni spremembi, zato smo vzorce jemali ob ponedeljkih, sredah in petkih in sicer od 6–7. in od 15.–16. ure.

KAJ so pokazale meritve in KAKŠNI so rezultati?

Zaradi lažjega in boljšega razumevanja pomena, pa tudi zaključkov številnih opravljenih analiz, smo rezultate opravljenih meritev prikazali v posameznih diagramih. Diagrami 1, 2, 3, 4 in 5 kažejo potek spremembe KPK, medtem ko diagrami 6, 7, 8, 9 in 10 prikazujejo spremembo vsebnosti kisika, raztopljenega v vodi.

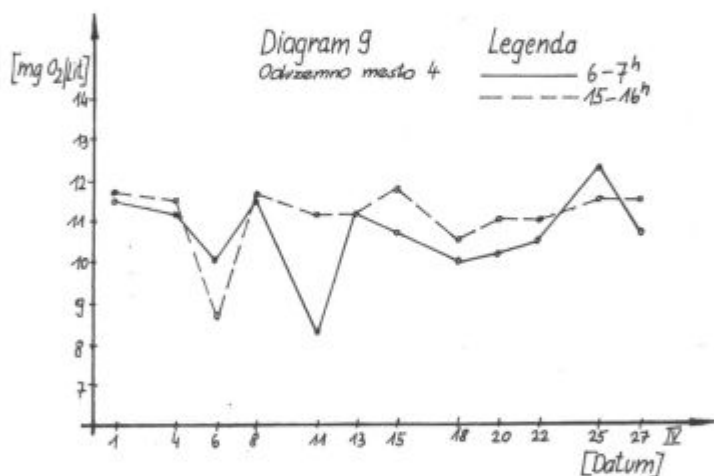
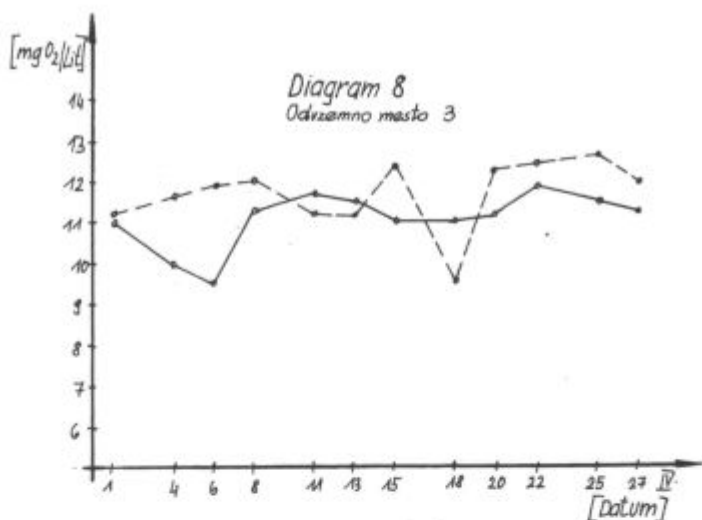
Diagrami KPK 1, 2, 3 in 4 se med seboj razlikujejo le v intervalu nihanj. Ta je najnižji na prvem odvzemnem mestu in sicer od 0–9 mg O_2/l , višji je na drugem odvzemnem mestu, od 5–16 mg O_2/l , kar nesporno kaže na večjo onečiščenost na tem mestu. Manj izrazita so nihanja na tretjem odvzemnem mestu z intervalom od 2,5–14 mg O_2/l . Najmanj izrazita nihanja ugotavljamo na četrtem odvzemnem mestu, kar kaže na postopno očiščevanje reke.

Razen tega je iz priloženih diagramov razvidno, da so nihanja v popoldanskem času manj izrazita. Na posameznih odvzemnih mestih je prišlo ob določenih dneh do nepričakovano visokih odstopanj, za katere domnevamo, da so posledica izredno nizkega pretoka vode in hkrati večjih odplak iz komunalnih oziroma industrijskih objektov. Da bi izločili omenjena nihanja, smo izdelali še diagram 5, ki nam prikazuje potek povprečne vrednosti vseh

meritev KPK na proučevanem odseku reke. Docela jasno je, da predstavljajo komunalne odplake največjega onesnaževalca, tem pa v manjši meri sledijo industrijske odplake. Dejansko Idrijska zupa Idrijo malo onesnažena, k čemur v pretežni meri pripomorejo njen hitri tok ter številne brzice, vključno umetni jezi. Po tej poti prihajajo v reko dodatne količine kisika, prepotrebne za uspešno oksidacijo nečistoč, ki prihajajo vanjo z odplakami.

Diagram 6, 7, 8 in 9 nam kažejo vsebnost raztopljenega kisika v vodi na posameznih odvzemnih mestih. Zadostuje zgolj že bežen pregled, da opazimo le manjša nihanja, ki jih na diagramu 6 skorajda ni. To so še najbolj opazna na diagramu 7, ki se nanaša na odvzemno mesto s komunalnimi odplakami. V nasprotju s pričakovanim so nihanja na diagramu 8, ki kaže vpliv industrijskih

odplak, manjša. Mnenja smo, da je takšna podoba posledica velikih količin suspendiranega kisika v vodi ter nizke temperature, ki je pogoj za njegovo dobro topnost. Tako se sproti nadoknadijo pri oksidaciji porabljene količine kisika.

Diagram 10 je analogen diagramu 5 pri KPK. Izhajajoč iz njega predpostavljamo, da se vsebnost kisika v Idrijci le malenkostno spreminja na celotnem proučevanem odseku. Vzroke smo že nekajkrat navedli, morda ne bo odveč, če jih še znova poudarimo: to je odvisnost med hitrim tokom, nizko temperaturo in večjo vsebnostjo kisika.

IN ŠE ZAKLJUČEK

Opravljen eksperimentalno delo, ob katerem smo nenehno razmišljali, sklepali, predpostavljali ter znova in znova preverjali svoje ugotovitve, je vodilo

do spoznanja, da Idrijca resnično sodi med danes že redke čiste rečne lepoticе. Še vedno je sposobna oksidirati nečistoče, ki dotekajo vanjo iz Idrije oziroma njene industrije in tako še zdrava (le zastrupljena z živim srebrom) zapušča to naselje. Če je že na črnem seznamu naših najbolj kritičnih rek, je to samo zaradi ostankov nekdanje topilnice, katerih pretežni delež se nalaga v rečnih sedimentih. Samo ob sebi je razumljivo, da je naš prispevek le drobno spoznanje k celovitejši podobi njene biti. To pomeni, da delo nikakor ni dokončno opravljeno, pač pa so potrebne še nadaljnje, prav gotovo bolj široko zasnovane raziskave. Te terjajo sodelovanje še ostalih, ne samo naravoslovnih področij, kajti le združevanje ugotovitev je zanesljiva pot za uspešno reševanje problemov, ki izhajajo iz resničnega življenja.

VIRI:

1. FREIER R.: Kesselspeisewasser, Berlin 1958, 2
2. Eksperimentalni del je vzet iz meritev, opravljenih v aprilu 1977 na Šolskem centru v Idriji. Meritve sta izvedla Bavdaž Jurij in Rejc Janko ob mentorstvu Sikošek Darinke, dipl. ing. kemije.

IDRIJA V PALEONTOLOŠKI LITERATURI

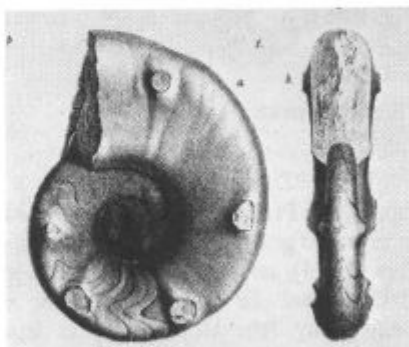
Po najnovejših podatkih je zemlja stara več kot 4,5 milijarde let. Absolutno starost posameznih kamenin določajo s pomočjo radioaktivnih metod. Za potrebe stratigrafske razdelitve in korelacije pa se uporablja tako imenovana relativna starost plasti. Relativno starost plasti določamo po položaju (starejše so vedno spodaj) in s pomočjo fosilnih ostankov. Fosili ali okamenine so otrdeli ostanki (ali odtisi) nekdanjih rastlin in živali. Z razvrstitvijo ostankov izumrlih živih bitij se ukvarja posebna veja geologije, paleontologija.

Načela paleontološke razvrstitve temeljijo na razvojnem nauku, katerega je v prvi polovici 18. stoletja dokazal C. Darwin. Bistvo njegove razvojne ali evolucijske teorije je, da poteka razvoj živih bitij od nižjih enostavnih do višjih popolnejših oblik. Živi svet je nastal in se razvijal v naravi po prirodnem izboru v boju za obstanek in s prilagajanjem življenjskim razmeram okolja. Ohranijo se le tista bitja, ki se lahko prilagode novim življenjskim razmeram. Spremembe se podedujejo in se v poznejših rodovih izpopolnjujejo. Ko se tako „spremenjen“ osebek po bistvenih značilnostih loči od izhodne oblike, govorimo o novi vrsti.

V paleontologiji jebila iz biologije privzeta dvoimenska latinska nomenklatura (prvo ime pomeni rod, drugo pa vrsto). Obvezno je potrebno dodati še priimek avtorja, ki je vrsto prvi opisal, npr. *Tirolites idrianus Mojsisovics*. Pri poimenovanju nove vrste se paleontologi pogosto poslužijo latiniziranega imena kraja ali pokrajine,

kjer je bil primerek najden (*Tirolites idrianus*, *Tirolites carniolicum*). Velja prvi opis, to je tako imenovano načelo prioritete.

Geologi, ki so raziskovali okolico idrijskega rudnika, so opisali številne nove vrste; štiri od njih so poimenovali po mestu Idrija. To sta amonita *Tirolites idrianus Mojsisovics* in *Trachyceras idrianum* (?) ter školjki *Posidomomija idriana Mojsisovics* in *Triadomegalodon idrianus Vegh-Neubrandt*.

Tirolites idrianus Mojsisovics

Tirolites idrianus je iz okolice Idrije prvi opisal F. Hauea (1865) in sicer kot *Cratites idrianus*. Po obsežnih študijah in primerjavi različnih primerkov je E. Mojsisovics (1882) rod *Ceratites* razdelil v tri nove rodove in sicer: *Ceratites*, *Dinarites* in *Tirolites*. Vrsto *idrianus* je preimenoval v *Tirolites idrianus* (sl. 1), istočasno pa primerke z večjim presekom izločil kot novo vrsto *Tirolites mercuri Mojsisovics* (sl. 2). Kot locus typicus (kraj kjer je bil najden značilen primerek)

za vrsto *idrianus* navaja Zagodov vrh, za vrsto *mercuri* pa okolico Lazca. Amoniti vrste *Tirolites idrianus* imajo močna rebra. Zavoji, ki se prekrivajo komaj do polovice, hitro priraščajo. Prav po ožjih prečnih presekih in po hitrejšem priraščanju zavojev se loči vrsta *idrianus* od vrste *mercuri*.

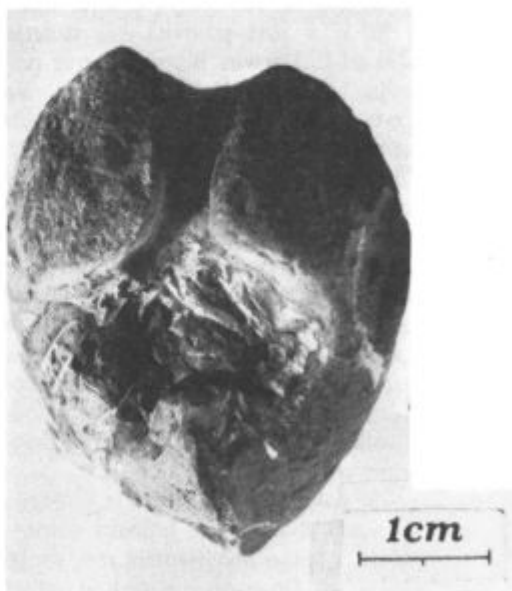

Tirolites mercuri Mojsisovics

Vrsta *Trachyceras idrianum* je vprašljiva. Prvi jo omenja M.V. Lipold v tolmaču geološke karte idrijske okolice (1874), ne navaja pa avtorja, ki je vrsto opisal. Te vrste ne najdemo v temeljnem delu Mojsisovicsa iz leta 1882, ne v novejših paleontoloških atlasih. To si lahko razlagamo na več načinov. M.V. Lipold je določil novo vrsto, vendar je ni paleontološko opisal. Raziskovalci idrijskega prostora so jo privzeli in kot avtorja prvega opisa imenovali Mojsisovicsa, ki je bil vodilni paleontolog tiste dobe. Poudarjam, da on te vrste ne omenja v nobenem delu, ki mi je bilo dostopno. Možno je tudi, da je prišlo do napake. Lipold je ugotovil, da se njegovi primerki sicer skladajo z opisom vrste *Ceratites idrianus*, kot ga navaja Hauer, vendar ne spadajo v rod *Ceratites*. Primerke je zato uvrstil v rod

Trachyceras, ki je prav tako značilen po močno izraženih rebrih, je pa debeljši in ima drugačno suturno linijo. Mojsisovics je pozneje (1882) te primerke uvrstil v rod *Tirolites*. Primerke, ki jih je Lipold imenoval *Trachyceras idrianum*, je našel v spodnjetriasnih plasteh na Zagodovem vrhu. Tudi to potrjuje našo domnevo, da so bili ti primerki pozneje opisani kot vrsta *Tirolites idrianus*. Poznejši raziskovalci pa so to vrsto uvrstili v langobard, ker je rod *Trachyceras* poznan samo v srednji triadi.

Skoljka *Posidonomia idriana* Mojsisovics je bila prvič najdena v langobardskih črnih apnencih nad pokopališčem v Idriji (1873). Rod *Posidonomia* je zelo razširjen v Sloveniji. Vrsta *idriana* se loči od drugih vrst po izrazitejših rebrih in po večji višini.

Triadomegalodon idrianus Vegh-Neubrandt

Najmlajša vrsta, imenovana po Idriji, je *Triadomegalodon idrianus* Vegh-Neubrandt (sl. 4). Primerki te

vrste so bili najdeni leta 1975 v pasastem karnijskem apnencu zahodno od Krekovš. Od ostalih sorodnih vrst se loči po izrazitem sklepu in po tem, ker ima enaki obe lupini. Vrsta je značilna za zgornji del karnijske stopnje.

OPOMBA: Risba školjke *Posidonomia idriana* je v prvotnem opisu tiska-

na na zelo slabem papirju in zato ni bilo mogoče dobiti dovolj ostre fotografije. Za naslednjo številko zbornika „Idrijski razgledi“ pripravljamo opis vseh fosilnih vrst, ki so bile prvič opisane v okolici Idrije. Če bomo do takrat dobili ustrezen primerk školjke *Posidonomia idriana* bomo njeno fotografijo objavili v okviru tega članka.

LITERATURA

1. Cigale M., Ramovš A. in Vegh-Neubrandt E., 1976: *Triadomegagalodon idrianus* n.sp. aus dem Oberkarn bei Idrija. *Geologija* 19, Ljubljana

2. Hauer F., 1865: Die cephalopoden der Untern Trias der Alpen. *Sitz. Ber.k.k. Akad.d. Wissenschaft Mat. naturh. Cl.* 52. Band. 5610. Wien

3. Lipold M.V. 1874: Erlouterungen zur geologischen Karte der Umgebung von

Idria in Krain. *Jahrbuch der k.k. geol. Reichsanstalt.* 24. Band, 4. Heft.

4. Mojsisovics E., 1873: Ueber einige Trias-versteinerungen aus den Sud - Alpen. *Jahrbuch k.k. geol. Reichsanstalt* 23. Band 4. Heft. Wien.

5. Mojsisovics E., 1882: Die Cephalopoden der Mediterranen Triasprovinz. *Abhandlungen der k.k. geol. Reichsanstalt.* Band X. Wien.

IDRIJSKA KOPALIŠČA V 18. in 19. STOLETJU

Uvod

Zgodovinski razvoj kopalniške kulture nam kaže, da so se v preteklosti zelo spreminjali nazori o namenu in potrebnosti telesnih kopeli, s tem pa tudi način in pogostnost kopanja. Od 17. stoletja do začetka 19. stoletja je bilo v evropskem kulturnem prostoru malo upoštevana kopel, ki ji je namen čiščenje in umivanje telesa (higienska kopel), so pa v tem času pogosto uporabljali kopeli z namenom, da bi se z njimi dosegel zdravilni učinek (medicinska kopel). Tako tudi v ohranjenih idrijskih zgodovinskih virih iz 18. stoletja najprej zasledimo podatke o zdravilnih kopelih za telesno izčrpane rudarje, ki so se pri delu redno zastrupljali z živosrebrnimi hlapi, med tem ko se pobude in načrti za množično higiensko kopanje prebivalcev pojavijo šele v začetku 19. stoletja.

Kopalniška kultura v Idriji v 18. stoletju

Vsaj že okoli leta 1700 so imeli v Idriji kopalnico za rudarje. O tem nam priča med akti iz leta 1733 ohranjeni prepis seznama strank, ki so leta 1701 in 1702 kupile od rudnika drva za kurjavo. Med porabniki je tudi rudarska bratovščina (Knapen-Bruderschaft), ki je v teh dveh letih za kurjavo v kopalnici (Badstuben) plačala račun za 6 oziroma 5 klafter drv (1). Iz poznejših virov je razvidno, da so v tej kopalnici pripravljali zdravilne kopeli za rudarje, obratovalne stroške kopalnice pa je v prvih desetletjih 18. stoletja poravnava bratovska skladnica (Bruderlad), ki pa je imela v tem času, po poročilu iz leta 1737, le skromno premoženje (2). Leta 1738 je cesarska komisija, ki je pregledovala poslovanje rudnika, med drugim tudi naročila, naj bratovska skladnica nabavi novo „črno banjo“ (schwarzes Labrum) v kopalnici (3).

Ker je bratovska skladnica spričo skromnega premoženja težko zmagovala stroške za vzdrževanje kopalnice, je leta 1740 prevzela kopalnišče (Badhaus) rudniška uprava, ki se je tudi zavezala, da bo kopalniške prostore obnovila (4). Uprava pa je s popravilom odlašala, tako da je kopalnišče do leta 1742 že toliko propadlo, da ga ni bilo več mogoče uporabljati (5). Leta 1744 je takratni rudniški ranocelnik na posvetovanju vodilnih rudniških uslužbencev (Berg-Consult) priporočil, naj se kopalnica čimprej na novo uredi, da bi se v njej lahko izvajale zdravilne potilne kure, ker mnogo rudniških delavcev zaradi dela v žgalnici kaže znake merkurialne zastrupitve (6). Vendar še tudi v letu 1748 kopalniški prostor ni bil uporaben in so tega leta spet razpravljali na rudniškem posvetovanju o ureditvi kopalnice, kjer naj bi „od zločestega merkurialičnega ozračja v žgalnici okuženi, hudo drhteči in izčrpani rudar, privzeti merkurij v primerni kopeli s potjo izločil in bi se mu udje tako opomogli, ostala zdravila pa bi imela hitrejši učinek ter bi se ljudje tudi hitreje spet za delo usposobili“ (7).

Tokrat je dvorna oblast odobrila stroške za popravilo ranocelnikove ordinacije in kopalnice (Baaderhaus und Badstuben) in so gradbena dela še v istem letu stekla (8).

Po stoletnih izkušnjah so bili najhujše izpostavljeni škodljivemu vplivu živosrebrnih hlapov idrijski delavci, kadar so bili zaposleni pri žganju rude. Vsestransko znanstveno razgledani idrijski kirurg Hacquet, ki je v Idriji služboval med leti 1766–1773, se je med drugim pečal tudi s problemi žgalništva in je celo izdelal načrte za izboljšavo idrijskih žgalnih peči (9). Na njegovo pobudo so leta 1772 namestili, ali morda le obnovili, v žgalnici kopalne banje, da bi se v njih po delu lahko skopali najbolj zdravstveno ogroženi delavci, tisti namreč, ki so iz žgalnih peči odstranjevali saje (štupa), ali tisti, ki so z glino mašili razpoke v pečeh (lutiranje), ker se s kopeljo po Hacquetovem mnenju „omeji čas prodiranja živega srebra skozi znojne pore v koži“ (10). Vendar so mogoče kopeli za delavce, zaposlene pri ometanju in lutiranju peči, izvajali že pred letom 1772, saj idrijski zdravnik dr. Scopoli, ki je Idrijo zapustil leta 1769, v svoji knjigi o metalurgiji, ki je sicer izšla šele leta 1789, omenja, da se po kopanju teh delavcev v kopalnih banjah najde živo srebro v čisti obliki (11).

Tako sta torej v drugi polovici 18. stoletja v Idriji obratovali dve kopaljšči. Prvo, namenjeno zdravilnim kopelīm, je bilo povezano z ranocelnikovo ordinacijo, drugo pa je bilo pri žgalnici. Kopeli v žgalnici sicer niso bile zdravilne kopeli, pa tudi navadne higienske kopeli ne, ampak so bile po svojem namenu preprečitveno-zdravstvenega značaja.

Kaže, da v tem času tudi leta 1748 obnovljeno kopaljšče pri ranocelnikovi ordinaciji ni več zadoščalo potrebam. Leta 1777 so na rudniškem posvetovanju obravnavali zamisel, da bi se za delavce, ki imajo pri delu opravka z živim srebrom (mit dem Mercurio beschäftigten Arbeitern), zgradilo novo kopaljšče (12). V ta namen sta takratni idrijski zdravnik dr. Janez Urbas in ranocelnik (kirurg) Baltazar Eggenberger izdelala strokovno poročilo (13), ki pa ga med tačasnimi akti nismo našli. Vemo le, da je rudniška uprava izvedbo njunega načrta odložila, češ da bi bila načrtovana gradnja predraga in preveč zahtevna (14).

Mimo tega, da so rudarji uporabljali vroče in parne kopeli v rudarskem kopaljšču, so z namenom, da si olajšajo bolezenske posledice nezdravega dela, verjetno že zgodaj začeli zahajati k naravnim zdravilnim vrelcem. V 2. knjigi o kranjskih kameninah (*Oryctographia carniolica*) piše sloviti idrijski kirurg Baltazar Hacquet, da je med svojimi znanstvenimi ekskurzijami dne 2. aprila 1779 obiskal tudi dolno potoka Kopačnice (pri Hotavljah) in tam našel topel vrelc, ki ima slovensko ime „Topliza“ in ga omenja že Valvasor. Hacquet je opravil kemično analizo vode iz tega vrelca, deloma na kraju samem, deloma pozneje v laboratoriju. Ugotovil je, da je temperatura vode 17,5 stopinj po Reaumuru (21,9 stopinj po Celziju), vendar je bil vrelc po izročilu v prejšnjih časih toplejši. Našel je v vodi nekaj žveplenih soli in zato menil, da bi bila voda primerna za zdravljenje kožnih bolezni, pa tudi koristna pri ohromitvah, ki so posledica zastrupljenja z živim srebrom. Hacquet ob tem poroča, da je v času, ko so v Idriji žgali rudo še v retortah, mnogo delavcev zbolevalo za merkuralizmom in je zato idrijski rudarski urad v bližini vrelca zgradil majhno poslopje za bolne rudarje, ki so se tu zdravili. Vendar pa ob njegovem obisku te stavbe ni bilo več. Rudarji takrat niso več prihajali k vrelcu na zdravljenje, ker

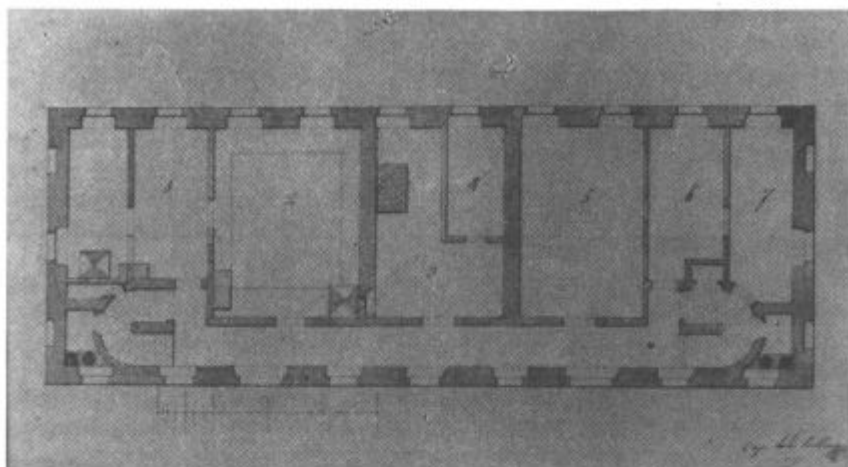
so spričo spremenjene žgalne metode postale zastrupitve z živim srebrom redke (15).

Zdravljenje pri vrelcu v dolini Kopačnice so torej idrijski rudarji opustili okoli leta 1750, kajti takrat so po Hacquetovem pričevanju, odpravili retorte pri žgalnem postopku (16). So pa ta zdravilni vrelci obiskovali bolniki že okoli leta 1600, če ne že prej. V nekem poročilu iz leta 1629, ki ga je loški oskrbnik poslal freisinškemu škofu, imetniku loškega gospostva, beremo, da v dolini Kopačnice, dasi ta ozemeljsko sodi pod loško gospostvo, pobira desetino v cesarjevem imenu oskrbnik idrijskega gospostva; kmet Topličar je menda oproščen desetine, kakor so bili „že od nekdaj“ njegovi predniki, ker so na njegovem posestvu toplice, ki jih vsako leto obiskujejo bolniki in ima zato polno dela s pripravljanjem kadi in čebrov ter s postrežbo gostov (17). Omenjene okoliščine vzbujajo upravičeno domnevo, da so bili že takrat med obiskovalci toplic tudi bolni idrijski rudarji.

Leta 1785 je idrijski rudnik zaradi dobav velikih količin živega srebra za špansko vlado izredno razširil svojo dejavnost in čas od leta 1786 do 1796 velja za obdobje najvišjega gospodarskega vzpona v zgodovini idrijskega rudnika. Proizvodnja živega srebra se je od poprečnih 125 ton letno v obdobju od 1780–1785 povzpela na 650 ton letno v obdobju 1786–1796; število rudarskih delavcev je od leta 1784, ko jih je bilo 40, zraslo v letu 1785 na 800, leta 1793 pa že na 976 mož, pa tudi število rudniških gozdnih delavcev se je občutno zvišalo. Gospodarski vzpon in zvišana produktivnost rudniškega obrata pa so spremljale tudi nekatere neugodne posledice. Zlasti stanovanjska stiska je poslabšala higienske razmere v Idriji in v letu 1787 se je zaskrbljujoče zvišala obolevnost med idrijskimi rudarji, kar je bilo očitno v zvezi z neko neugotovljeno epidemično boleznijo. Zaradi tega je bila leta 1787 v stavbi zbiralnice („šelštev“) urejena zasilna bolnišnica, ki je tam gostovala vse do leta 1806. V tem času so tudi številčno ojačili zdravstveno službo pri rudniku. Namesto dotedanjega enega so namestili leta 1788 začasno, od leta 1792 pa stalno, še drugega zdravnika, ranocelnik pa je leta 1785 dobil še enega pomočnika. Z upravnimi in kaznovalnimi ukrepi je takrat rudniško vodstvo skušalo zavezati naraščanje alkoholizma, prepovedali so pretirano nadurno delo in postrlil nadzor pri bolovanju delavcev (18).

Presenetljivo pa kopalniških kapacitet v Idriji v tem času niso povečali in so kopalniške razmere tudi v času najvišje dejavnosti rudnika ostale neugodne in zanemarjene. Kaže, da niti kopalnice za zdravilne kopeli pri ranocelnikovi ordinaciji v tem času niso več uporabljali, ali pa le poredkoma, saj v aktih iz tega časa ne najdemo o njej nobene omembe. Ostala je torej le kopalnica pri žgalnici, pa tudi tam kopanje ni vedno v redu potekalo. Na rudniškem posvetovanju dne 1. marca 1788 je takratni idrijski zdravnik dr. Urbas med higienskimi pomanjkljivostmi pri rudniškem obratovanju omenil tudi, da je v kopalnici pri žgalnici premalo kopalnih kadi in grajal nadzorne uslužbenke, češ da premalo skrbe, da bi se tam zaposleni delavci po zdravju nevarnem delu res okopali, kakor to zahtevajo predpisi (19). Po tem sodeč, je bila kopalnica takrat ne le pomanjkljivo opremljena, ampak so bili tudi delavci še premalo higiensko osveščeni in disciplinirani.

Ker v Idriji v tem času očitno ni bilo več priložnosti za kopalniško zdravljenje, so delavci spet začeli pogosteje iskati zdravje pri naravnih zdravilnih

Tloris pritličja stavbe idrijskega kopaljšča in bolnišnice iz leta 1820.

vrelcih, kar je podpiralo tudi rudniško vodstvo. O tem, kako je bilo konec 18. stoletja poskrbljeno za kopaljško zdravljenje idrijskih delavcev, izvemo iz dveh poročil takratnega rudniškega upravitelja Schaberja, ki ju je leta 1788 poslal graškemu guberniju. Upravitelj poroča, da so v zadnjem času, po zdravnikovem naročilu, poslali dva rudarja na zdravljenje v Toplice (Toplitz) onkraj Ljubljane. Prvemu je rudarska bratovska skladnica dala za zdravljenje 24 goldinarjev podpore, drugemu pa so zaradi zahtevnejšega prevoza namenili 52 goldinarjev (gld.) in 12 krajcarjev (krc.). V enem od poročil je omenjeno, da idrijski rudarji za kopaljške kure uporabljajo tudi neki naravni vrelc, ki je kake tri ure oddaljen od Idrije. Dasi ni prirejen za kopeli, pa je vendar, po upraviteljem zatrdilu, že marsikateremu bolniku kopanje pri tem vrelcu pomagalo. Tistim delavcem, ki se tam zdravijo, daje bratovska skladnica 2, 3 ali tudi več goldinarjev podpore (20).

V poročilu omenjene Toplice onkraj Ljubljane so vsekakor Dolenjske Toplice, saj so bile v tistem času edino strokovno urejeno termalno kopaljšče na nekdanjem Kranjskem. Zaenkrat nismo mogli ugotoviti, kje so bile „divje toplice“, ki so k njim odhajali na zdravljenje posamezni idrijski delavci. Malo je verjetno, da bi šlo za že opuščene toplice v Kopačnici, saj znaša od Idrije do tja zračna črta okoli 15 km in poti do tja, preko hribovitih predelov, pač ni mogoče prehoditi v treh urah.

Kopaljško zdravljenje rudarjev v naravnih toplicah se je zlasti uveljavilo v zadnjem desetletju 18. stoletja. Bratovska skladnica je bolnikom, ki jim je kopaljško zdravljenje priporočil zdravnik, odobril pa rudniški svet, v tem času plačevala že ustaljeno vsoto za potne in kopaljške stroške v znesku 12 gld., za morebitne spremljevalce težjih bolnikov pa dodatek 6 gld. (21). V letih 1792–1800 so na rudniških posvetovanjih obravnavali 11 prošenj za kopaljško zdravljenje, tako za rudarje kakor tudi za njihove svojce (22). Vrednost navedenih podpor nam ponazori podatek, da so v tem času idrijski rudarji v najvišem plačilnem razredu imeli okoli 7 gld. osnovne plače mesečno (23).

Idrijsko rudarsko kopalništvo in bolnišnica (1806–1820)

Leta 1803 je idrijski rudnik prizadela huda nesreča. V Klementovem polju je 5. marca 1803 v zgodnjih jutranjih urah izbruhnil požar. Ker ognja ni bilo mogoče pogasiti, so zaprli vse zunanje dohode v jamo, razen Frančiškovega jaška (24). Rudniška jama se je tako spremenila v ogromno žgalno peč, ki so se v njej sproščali nevarni živosrebrni hlapci. Ker tudi zapora jame ni zanesljivo zadušila požara, so 14. maja v jamo spustili vodo (25). Požar so tako sicer zadušili, nastala pa je huda gmotna škoda. Mimo tega je potekalo čiščenje in obnavljanje jame po zadužitvi požara v hudo nezdravih in nevarnih okoliščinah. V nekaterih predelih jame je temperatura narasla na 28 stopinj po Reaumuru (35 stopinj Celzija), na opornem tramovju pa sta se nabrala živo srebro in štupa (26).

Kljub temu da je rudniška uprava skrajšala delovni čas v jami in delavce pogosto menjavala, tako da so v najbolj ogroženih jamskih predelih delali le po 4 ure vsak drugi dan, pa so le, tako delavci kakor nadzorni uslužbenci, množično zbolevali za merkuralizmom. Tako sta ob koncu leta 1803 od petih hutmanov le dva še lahko opravljala delo, zboleli pa so tudi številni tesarji, kar je še posebno prizadelo obnovitvena dela (27). Tudi v naslednjem letu so še delavci, zaposleni pri obnovitvenih delih, hudo trpeli zaradi zaostalih živosrebrnih hlapov in zadušljivih plinov v nekaterih predelih jame, tako da so bile šele konec leta 1804 premagane najhujše težave (28).

Po ustaljeni navadi rudarji, ki so zbolevali zaradi zastrupitve z živim srebrom, v takratnih časih niso šli na bolniški dopust, ampak so jih premeščali na delo izven jame, dokler se niso spet opomogli (29). Spričo izredne koncentracije živosrebrnih hlapov po požaru pa so očitno zdaj delavci pri obnovitvenih delih tako hudo zbolevali, da tudi za zunanje delo niso bili več sposobni. Tako po ohranjenih bolniških raportih ugotavljamo, da se je bolniški stalež po požaru hudo zvišal. V letih 1803 je bilo poprečno dnevno v bolniškem staležu okoli 66 lavalcev (5,5 %), v drugi polovici leta 1803 do septembra 1804 pa poprečno 94 nož (7,8 %) in šele v zadnjih mesecih leta 1804 se je stalež spet znižal na 5,6 % (31).

Idrijska zdravstvena služba si je prizadevala, da bi bolne delavce čimprej usposobila za delo in je v ta namen uvajala celo nove zdravilne metode. Tako so v juliju 1803 na predlog takratnega zdravnika Blaža Hafnerja in kirurga Franca Melzerja, spričo tega, da je bilo takrat med rudarji veliko „živčno bolnih“ (Nervenranke), nabavili galvanski električni aparat (Galvanisch Elektrischer Aparat), ki da je krepko sredstvo za zdravljenje živčevja (durchdringendes Nervenmittel) in je zanj blagajna bratovske skladnice plačala 84 gld. 39 krc. (32). Dvorna komora za denarstvo in rudarstvo na Dunaju, ki ji je bil tedaj idrijski rudnik podrejen, je nakup odobrila s pripombo, da uporaba „galvansko-električnega učinka po splošnem prepričanju v zdravstvu ne izpolnjuje vedno pričakovanj“ (33). V tem času je bila galvanizacija (dražilna elektroterapija) moderna zdravilna metoda, saj so jo v medicini začeli uporabljati šele leta 1797, vendar sodobna medicina sodi, da je njen učinek vprašljiv (34). Očitno tudi v Idriji od galvanskega aparata niso imeli prida koristi, saj ga, po poročilu poznejšega idrijskega kirurga Reichla, leta 1812, ko je on v Idriji prevzel mesto kirurga, niso več uporabljali (35).

Ob teh prizadevanjih, da bi se našle uspešnejše zdravilne metode, s katerimi bi delavce hitreje usposobili za delo, je spet vzniknila zamisel, da bi v Idriji ustanovili rudarsko kopališče. Tokrat je pobudo za obnovitev kopališkega zdravljenja v Idriji dala dvorna komora. V dopisu z dne 4. jan. 1804 je rudarskemu uradu naročila, naj se za bolnike, ob sodelovanju idrijskih zdravnikov, organizirajo umetne žveplene kopeli (Schwefelleberbad) v kadeh. Rudniško vodstvo je nato ukazalo zdravnikoma in kirurgu, naj izdelajo predloge, kako bi se dvorno naročilo praktično izvedlo (36).

Dne 29. februarja 1804 so vodilni idrijski zdravstveni uslužbenci, zdravnik Blaž Hafner in Anton Nanger ter kirurg Franc Melzer, predložili rud. višjemu uradu v Idriji skupno strokovno poročilo o ureditvi načrtovanega rudarskega kopališča.

Poročilo se začinja s kratkim slavospевom dvorni oblasti, ki je s svojim „dobrohotnim in milostljivim“ naročilom izkazala „vzvišene in človekoljubne namene“, ko želi izpolniti „vročo željo“ podpisanih idrijskih zdravstvenih uslužbencev, da bi se v Idriji ustanovilo kopališče. Vprav zdaj je, po mnenju poročevalcev, to naročilo posebno primerno, ker „skoraj vsi rudniški delavci“ že nekaj mesecev boleajo in je število bolnikov tako visoko, kakor je sicer le ob kaki epidemiji. Temu naj bi bila kriva „neenakomerna zmes“ zdravju škodljivih plinov v jami in kvarni učinek živega srebra na človeški organizem, kar povzroča „hudo tresenje, upad mišičja in s tem povezano oslabeledost“. Sicer pa je tudi med drugimi prebivalci nemalo takih, ki trpe zaradi telesne oslabeledosti, dolgoletnih „revmatalgij“, bolečin v kolkih in križu ali zaradi drugih boleznih udov in jim razna zdravila le malo koristijo. Tako bi „krepilni, blagodejni in poživilni učinek toplih kopeli“ lahko nadomestil draga zdravila in preprečil nastajanje številnih bolezni, ki se v Idriji pojavljajo in so posledica pičle prehrane, slabega zraka, nečistega dela in drugih škodljivih dejavnikov.

Izvedenci so sodili, da bi moralo biti novo kopališče prirejeno za čim bolj množično rabo. Zato predlagajo, da bi v kopališču zgradili dva kamnita bazena. Večji, ki bi se v njem lahko hkrati kopalo vsaj 30 oseb, naj bi bil namenjen delavcem, manjši za 10 do 12 oseb pa bi bil za uradnike. Pozimi bi prostor z bazenoma ogrevale železne peči z razpotegnjenimi železnimi dimnimi cevmi. V dveh manjših sobah bi bile kopalne banje, v eni 4–6 banj za delavce, v drugi vsaj dve banji za uradnike. V banjah bi se kopale tudi osebe, ki so potrebne žvepljenih kopeli, ali pa se morajo posamično kopati zaradi telesne šibkosti, kožnih bolezni ali „gnusnih telesnih okvar“. Banje bi uporabljale tudi osebe, ki bi se kopale tiste dni, ko se ne ogreva voda za bazena. Čeprav bi bilo prav, da bi se delavci „zaradi utrjevanja in čiščenja telesa“ kopali tudi med tednom, se zavedajo zdravniki, da to ne bi bilo izvedljivo. Zato naj bi se „navadni delavci“ skupinsko kopali v bazenu le ob sobotah in nedeljah, sicer pa bi se med tednom grela voda le po potrebi za posamične kopeli v banjah.

Zdravniki so menili, da bi bil najbolj gospodaren postopek za segrevanje vode v kopališču tak, kakor ga uporabljajo v papirnicah in obratih za amalgamiranje. Voda za posamezne kopalne banje naj bi se segrevala do vrelišča v velikih čebrih (Kuffen oder Bottigen), ki so vanje vgrajene peči iz litega železa. Od teh peči naj bi bile po notranji strani čebrov spiralno speljane neprepustne grelne dimne cevi. Čebra naj bi bila dva, eden za 2–3, drugi za 4–6 banj. Vodo za bazena bi grel s pečjo iz litega železa, vstavljeno v posebno vodno omaro (Wasserkasten).

Vodna omara in oba čebra bi bili v posebnem kurilnem prostoru, od koder bi bila speljana napeljava z vročo vodo v vse kopalne objekte. Napeljava za mrzlo vodo naj bi bila ločena, da bi kopalci tudi sami lahko naravnali temperaturo vode. Praviloma naj bi se voda za kopeli mešala tako, da bi na en del vrele vode dodali dva dela studenčnice.

Ker ob rudniških rakah niso našli primerne prostora, so poročevalci predlagali, da bi se kopalnice zgradilo na travniku pri pomožni izvozni črpalni napravi ob Frančiškovem jašku (Franzisci Hulfskunst). Lega je po mnenju zdravnikov primerna, ker je predel, veder, plan in prijeten, ni daleč od mestnega središča in je varen pred poplavami. Stavba bi bila obrnjena proti jugu, za kurjavo potrebni les leži le kakih 100 korakov proč. Vodo za kopalnice bi lahko zajeli iz Ignacijevega rova, bodisi preden pade na vodno kolo črpalke, ali ko z njega odteka. Storilni učinek črpalne naprave bi zaradi tega ne bil znižan, saj ponavadi nekaj pogonske vode preostaja. Če bi kdaj vode primanjkovalo, bi jo lahko speljali iz Frančiškovega ali Terezijinega jaška. Stroški za kurjavo bi ne bili visoki, saj bi v ta namen lahko uporabljali tudi lesni drobiž in star jamski les. Za kurjavo, natakanje vode in čiščenje kopalnice bi lahko skrbeli upokojenci ali delavci, ki niso sposobni za delo v jami in izpiralnici rude.

Poročilo so zdravniki zaključili s prošnjo, naj višji rud. urad v Idriji njihove načrte pri dvorni komori podpre, saj je vendar komora sama „oživila“ predlog o ustanovitvi kopalnice (37).

Strokovno poročilo takratnih idrijskih zdravnikov s predlogi za ureditev kopalnice smo skušali, tako zaradi tehničnih zanimivosti kakor zaradi nekaterih podatkov o zdravstvenem stanju takratnega idrijskega prebivalstva, obnoviti kar se da zvesto po izvirniku, vendar le ne bo odveč, če dodamo še nekaj pripomb.

Predvsem moramo poudariti, da predloženi načrt idrijskih zdravnikov daleč presega zamisel dunajske dvorne komore. Dvorna oblast je le naročila, naj se za zdravljenje prizadetih rudarjev organizirajo „umetne žveplene kopeli v kadeh“, zdravniki pa so predložili ustanovitev urejenega stalnega rudarskega kopalnice, vpljavo množičnih toplih kopeli za vse rudniške delavce in uporabo zdravljenih žvepljenih kopeli za posameznike.

Žveplene kopeli naj bi se po zamisli dvorne komore pripravljale z dodatkom zmesi sulfidov (Schwefelleber, hepar sulfuris) kopalni vodi. Zdravilni učinek žvepljenih kopeli priznava tudi sodobna medicina. Priporočajo se za zdravljenje kožnih bolezni, kroničnih revmatičnih obolenj, nekaterih ženskih bolezni in pri kroničnih zastrupitvah s težkimi kovinami, ki med nje sodi tudi živo srebro.

Čeprav je v predlogih idrijskih zdravnikov o načrtovanem delovanju kopalnice v ospredju zamisel o množičnih higienskih kopelih, pa vendar tudi pri teh navadnih vročih kopelih predvsem poudarjajo krepilni in poživilni učinek kopanja in le bežno omenjajo higienski pomen kopanja, ki mu je pglavitni namen „umivanje telesa“. Če upoštevamo v poročilu omenjeno razmerje pri mešanju vrele in mrzle vode za kopeli, potem so v kopalnici uporabljali vodo s temperaturo okoli 40 stopinj Celzija. Take kopeli štejemo že za vroče ali hipertermalne. Res ima vsaka vroča kopalnica zaradi mehničnega in toplotnega delovanja na telesno površino tudi nekaj „zdravilnega učinka“, ker poživlja v človeškem organizmu nekatere obrambne mehanizme, vendar pa so idrijski zdravniki v svojem poročilu zdravilni učinek teh kopeli vsekakor preveličevali,

Del Idrije pod Antonovim hribom ok. leta 1900 (levo v ospredju stavba nekdanjega rud. kopališča).

morda tudi zato, da bi se tako bolj približali dvorni zamisli o zdravilnih kopelih.

V poročilu prikazani predlog za ogrevanje vode kaže, da so se idrijski zdravniki pri načrtih za kopališke peči zgledovali po napravah v industrijskih obratih, iz česar bi sklepali, da daleč naokoli ni bilo nobene tako velike kopališke ustanove, da bi bila idrijskim načrtovalcem lahko za zgled. Številna srednjeveška kopališča po mestih so v 16. in 17. stoletju propadla, obnovitev kopaliških ustanov pa je v 18. in 19. stoletju le počasi potekala. V Ljubljani so, po dosedanjih raziskavah, dobili prvo novodobno javno kopališče šele sredi 19. stoletja (38), izjemoma pa se je v Škofji Loki leta 1311 prvič omenjeno mestno kopališče ohranilo vse do 19. stoletja (39).

Dne 6. marca 1804 je rudniški zidarski mojster Jožef Prager že predložil načrt in predračun za novo kopališko stavbo. Stroški bi znašali okoli 3150 gld., pri čemer je bilo vračunano tudi nekaj opreme (40).

Pragerjev načrt aktom ni priložen, pač pa je ohranjen poznejši tloris stavbe iz leta 1820. Na podlagi tega načrta in iz poročila zdravnikov, da je bilo za kopališče namenjeno zemljišče med Franciškovim jaškom (danes jašek „Borba“) in takratnim zbirališčem plavljenega lesa („Lenštat“), smo lahko ugotovili, da gre za stavbo, ki še danes stoji v Ulici Staneta Rozmana št. 21 in svojega izgleda od takrat ni bistveno spremenila.

Po načrtu iz leta 1820, ki ga je risal rudniški praktikant Janez Kulnig (Kullnig), je stavba dolga skoraj 14 klafter, široka pa malo nad 5 klafter. Tudi notranja razporeditev prostorov je ostala skoraj nespremenjena. Čelna severna stran stavbe ima, kakor v načrtu, tudi danes dvojne vrat. Na tej strani je vzdolž vse stavbe v pritličju tekel hodnik, ki se na obeh koncih zaključuje s polžastimi stopnicami za prvo nadstropje; stopnice so ohranjene, hodnik pa je sedaj

pregrajen. V pritličju, kjer je bilo nekdanj kopaljšče, je troje velikih in štiri manjše sobe; vsa sobna okna v pritličju o obrnjena proti jugu (41). Ob sedanjem merjenju se je izkazalo, da je stavba dolga 28 metrov in široka 10,35 metrov, kar se skoraj ujema z merami v načrtu, če upoštevamo, da je bila idrijska kalftra nekaj centimetrov daljša od dunajske in je merila malo manj kot dva metra (42).

Načrte in predloge v zvezi z gradnjo kopaljšča je višji rudarski urad v Idriji predložil dvorni komori v odobritev. Po mnenju rudniškega vodstva bi z zidavo kopaljšča lahko takoj začeli, čeprav so prav ta čas gradili tudi stavbo predelovalnice sublimata in precipitata, vendar pa naj bi za kopaljšče del stroškov prispevala tudi bratovska skladnica in rudniški sanitetni fond (43).

Čeprav se zamisel dvorne komore, da bi se v Idriji uredile nekakšne umetne žveplene toplice za posamezne prizadete rudarje, ni skladala z mnogo širše zasnovanimi načrti idrijske zdravstvene službe, pa je v dopisu z dne 4. aprila 1804 komora le odobrila predloženi načrt in proračun ter naročila, da se stavbo takoj začne graditi. Ker je tudi komora tako prevzela širšo zasnovo načrto vanega kopaljšča, v svoji odločbi ne poudarja več izključno zdravilnih kopeli, temveč tudi sama omenja mimo zdravilnih, tudi higijenske kopeli za čiščenje in utrjevanje telesa, kar bi prispevalo k ohranitvi ugodnega zdravstvenega stanja idrijskih delavcev. Kar zadeva tehnične podrobnosti, je dvorna komora naročila, naj bodo kopalne banje lesene, prav tako naj bi bila tudi bazena obita z lesom, ki je „najslabši prevodnik toplote“. Odobrila je le eno peč za segrevanje vode za banjske kopeli, češ da je pol vedra (ok. 28 litrov) vroče vode dosti za eno gorko kopal. Končno je komora še določila, naj bratovska skladnica prispeva za gradnjo kopaljšča 2000 gld., ostale stroške naj krije blagajna višjega rudarskega urada v Idriji (44).

Kopaljško stavbo so začeli takoj graditi. Med gradnjo je v juliju 1804 rudniško predstojništvo poslalo dvorni komori dopolnilni predlog, da bi načrtovano pritlično stavbo dvignili za eno nadstropje. Malo prej se je namreč v bolniški sobi zasilne rudarske bolnišnice, ki je gostovala v stavbi zbiralnice, ugreznil strop. Pri ogledu so ugotovili, da bo treba obnoviti ostrešje in stavbo zbiralnice sploh temeljito popraviti. Ker je imela zasilna bolnišnica že tako neprimerne prostore in lego, je rudniška uprava predlagala, da bi bolniške prostore uredili v dodatnem prvem nadstropju kopaljške stavbe. Nadzidava bi v grobem stanju veljala po predračunu okoli 460 gld. Združitev obeh ustanov v eni stavbi bi bila po mnenju rudniškega vodstva zelo primerna, ker bi postelje v bolniški sobi tako lahko uporabljali tudi za počitek po kopeli, ali za osebe, ki bi jih morebiti pri kopanju obšla slabost in končno bi bile tudi za bolnike, ki leže v bolnišnici, kopeli pri roki (45). Dvorna komora je predlog odobrila; določila je, naj ima bolniški oddelek dve bolniški sobi, kuhinjo, pritlikline in stanovanje za bolniškega strežnika, napraviti pa je treba za ta oddelek tudi posebni vhod v stavbo (46).

V aprilu 1805 je bil kopaljški del stavbe, „razen nekaterih malenkosti“, opremljen (47). V maju istega leta so pri znani Auerspergovi livarni v Dvoru pri Žužemberku (Eisengusswerk zu Hof in Unterkrain) naročili dve peči iz litega železa. Te bi vstavili v vodno omaro, ki je zajemala 500 vedr (ok. 280 hl) vode. Načrt za peči je izdelal idrijski rudniški strojni mojster (Kunstmeister) Straubinger (48). Uresničitev načrta pa ni uspela. Ena od peči se je že pri izdelavi v Dvoru poškodovala, pa tudi dvorna komora je nasprotovala, češ da so

peči iz litega železa pretežke in porabijo preveč kuriva. Zato so Straubingerju naročili, naj izdelata sam peč iz železne pločevine ali iz tolčenega bakra s svinčenimi zaklinki, kakršne se uporabljajo v solarnah (49). Kakor torej vidimo, je bila ogrevalna naprava za bazene po eni strani za takratne čase tehnično zahteven, po drugi strani pa tudi prostorsko obsežen izdelek, saj je vodna omara obsegala 28 kubičnih metrov.

Toda vojna med Avstrijo in Francijo, ki je izbruhnila v avgustu 1805, je preprečila, da bi kopališče do kraja opremili. V novembru 1805 so Francozi zasedli Idrijo in tu ostali do konca februarja 1806. Francoska zasedba je tudi sicer rudniku prizadela hudo gmotno škodo (50) in tako se je dokončna ureditev kopališča in priključenega bolniškega oddelka zavlekla do srede leta 1806.

Dne 19. julija 1806 so na rudniškem posvetovanju naročili sodnoupravnemu uradniku Gariboldiju, naj javno razglasi, da bo naslednji teden začelo kopališče obratovati. V razglasu naj se prebivalstvo tudi opozori, da je strogo prepovedano vodo, ki je speljaka h kopališču, uporabljati za pranje, ali jo kako drugače onesnaževati (51).

Idrijskima zdravnikoma Blažu Hafnerju in Antonu Nangerju so naročili, naj sestavita osnutek kopališkega reda, ki pa sta ga predložila šele 29. avgusta 1806, po ostri urgenci rudniškega predstojništva, ki ju je dan prej opomnilo, da kopališče že dva tedna posluje brez pravilnika in da bolniški strežnik Mulič neupravičeno zaračunava za kopel po 1 krc. od osebe (52).

Njun osnutek je rudniška uprava brez bistvenih sprememb sprejela in po njem sestavila dva pravilnika, ki naj bi bila v novem kopališču javno izobešena. Oba kopališka reda sta datirana s 4. septembrom 1806.

Prvi pravilnik je veljal za rudarske in gozdne delavce pri rudniku in ima 12 členov. V prvem členu beremo, da so delavcem kopeli na voljo ob sobotah in nedeljah in so namenjene umivanju, čiščenju in krepčanju telesa ter ohranitvi zdravja. Delavci so razdeljeni v skupine (Kompanien), za vsako skupino je določeno enourno kopanje, po vsaki kopeli pa se morajo kopalne naprave s krtačami temeljito osnažiti (3. čl.). Skupine, ki jih je pet, so razdeljene po plačilnih razredih; skupina z najnižjimi osnovnimi dninami do 10 krc. se koplje najprej in sicer od 2. do 3. ure popoldne, delavci z dnino 17 krc. in več so zadnji in se kopljejo od 6. do 7. ure zvečer (4. čl.). Vsaka skupina ima voditelja, ki skrbi, da kopanje v redu poteka; kopalci dobe v kopališču brisače in po kopeli lahko uporabljajo urejena počivališča (čl. 5). Tisti delavci, ki jim je potrebno dnevno ali večkratno kopanje med tednom, se kopljejo v banjah, morajo pa predložiti zdravniško napotnico (Ordinations-Zettel) za kopel (6. čl.). Špitalski mojster, ki je izučen ranocelnik, je prisoten pri sobotnem in nedeljskem kopanju; kopalcem je na voljo ob morebitnih slabostih, skrbi pa tudi za redno ogrevanje in čiščenje kopališča ter nadzoruje vedenje kopalcev (7. čl.). Uporaba kopališča je za delavce brezplačna; ob morebitnih pritožbah naj se kopalci obrnejo na enega od idrijskih zdravnikov, ki sta predstojnika kopališča (8. čl.). Kopeli za delavce lahko uporabljajo tudi druge osebe „preprostega stanu“, ki niso zaposlene pri rudniku ali rudniškem gozdnem uradu, vendar morajo za kopel plačati 6 krc. špitalskemu mojstru ali bolniškemu strežniku, morajo pa se tudi pri kopanju ravnati po pravilih kopališkega reda (9. čl.). Tudi žene in otroci delavcev lahko uporabljajo kopeli,

vedar le v banjah; imeti morajo zdravnikovo ali kirurgovo potrdilo, razporeja pa jim čas kopanja špitalski mojster (10. čl.). Za osebe z garjami ali drugimi kožnimi oziroma nalezljivimi boleznimi so določene posebne banje (11. čl.). V zadnjem členu je poudarjeno opozorilo, da se morajo kopalci pri kopanju dostojno in pravno vesti, ker bodo sicer kaznovani (53).

Drugi pravilnik, ki ima 10 členov, je urejal postopek pri kopanju uradnikov in uglednih oseb (honoratiore). Po prvem členu so uporabniki prednostnih kopeli višji in nižji rudniški uradniki, idrijski in tuji veljaki ter njihove „soproge in žene“. Nižji uradniki (hutmani, strelci in njihovi pomočniki, pisarji, dnevničarji, nadzorniki) naj se praviloma kopljejo ob sobotah in nedeljah v skupnem bazenu in če jih nabere več kot 12, naj se razdele v dve skupini (2. čl.). Tudi nižji uradniki morajo, če se žele kopati med tednom, predložiti napotnico zdravnika ali kirurga (3. čl.), kar velja tudi za njihove žene (4. čl.). Uradniki in njihove soproge se lahko kopljejo v banjah, kadar žele, priporočljivo pa je, da se zaradi manjše porabe kuriva zberejo v skupine in smejo uporabljati bazen za kopanje le, če se zberejo več kot trije (5. čl.). Uradniki in njihove soproge naj pravočasno sporočajo špitalskemu mojstru ali strežniku, kdaj se žele kopati, da bosta naročene kopeli lahko časovno usklajevala (6. čl.). Za kopalce s kožnimi boleznimi so določene posebne banje (7. čl.). Kopeli so za uradnike in njihove soproge brezplačne (8. čl.), drugi „imenitniki“ pa morajo plačati določen prispevek (9. čl.). Razen tega morajo po 10. členu, osebe, ki niso zaposlene pri rudniku, posebej plačati zdravilne dodatke za zdravilne kopeli (54).

Kopališka reda, ki smo ju podrobno prikazali, potrjujeta že omenjeno ugotovitev, da je bilo rudarsko kopališče predvsem namenjeno za množične higienske kopeli, zdravilne kopeli pa so pripravljali le za posameznike. Iz pravilnikov lahko presodimo, kakšna je bila stopnja takratne kopališke kulture, mimogrede pa nam osvetlita tudi takratno družbeno razčlenitev in strogo razdelitev pri rudniku zaposlenih oseb v tri družbene sloje: uradniki, nižji uradniki in delavci. To razlikovanje se ne kaže le v posebnih ugodnostih za uradnike pri uporabi kopališča, ampak gre celo tako daleč, da je sestavljalec pravilnika pri zakonskih družicah zaposlenih oseb dosledno uporabljal različne oznake. Žene rudarjev se v pravilniku nazivajo „ženske“ (Weiber), tiste, ki so poročene z nižjimi uradniki, so „žene“ (Frauen), uradniške zakonske družice pa so označene kot „soproge“ (Gattinen).

Iz pravilnikov se vidi, da je upravljanje kopališča prevzela idrijska zdravstvena služba. Kopališka predstojnika sta bila oba takratna idrijska zdravnika dr. Hafner in dr. Nanger, za kopališka opravila pa sta bila določena dotedanja uslužbenca v rudarski bolnišnici, špitalski mojster in izučeni ranocelnik Matija Eggenberger in bolniški strežnik Jožef Mulič, ki sta tako mimo zaposlitve v bolnišnici dobila še dodatno zadolžitev (55). Dninskemu mojstru Wolfu je rudniško vodstvo ob začetku kopališkega obratovanja naročilo, naj v kopališču razobesi oba kopališka reda, razdeli rudarje po skupinah za kopanje, jim priporoči, naj kopališče pridno uporabljajo ter naj določijo dva „uporabna in zanesljiva“ upokojenca, ki bosta ob sobotah in nedeljah za polovično dnino pomagala pri kurjavi in čiščenju kopališča (56). Navedeno naročilo nam priča, da kopeli za rudarje niso bile obvezne, ampak le priporočljive.

Celotni stroški za gradnjo in ureditev kopališča s priključenim bolniškim

Stavba bolnišnice brat. skladnice po posnetku iz leta 1976.

oddelkom so narasli na 5826 glđ. 20 1/2 krc. Dvorna komora je stroške odobrila in ponovno naročila, naj bratovska skladnica prispeva 2000 glđ. (57). Pripomnili bi, da je rudarska bratovska skladnica (Knappenbruderlade) bila v tem času že razmeroma premožna ustanova, saj je ob koncu oktobra 1806 imela 19.489 glđ. 41 krc. premoženja (58).

Stavba rudarskega kopališča in bolnišnice je bila tako velika, da je ostalo nekaj neizkoriščenih prostorov in so v septembru 1807 preuredili eno sobo v prvem nadstropju za pisarno rudniškega jamomerskega urada (59). Istega leta je bratovska skladnica nabavila za kopališče nov kotel, ker je dotedanji začel puščati (60).

V naslednjih letih med ohranjenimi viri nismo našli nobenih poročil o tem, kako je teklo poslovanje v kopališču in koliko so delavci dejansko uporabljali kopeli v lepo urejenem in prostornem kopališču. Bolniški oddelek v isti stavbi, ki je tu imel primernejše prostore kakor prej pod streho podirajoče se zbiralnice, se je otepal z istimi problemi kakor prej. Zaradi prispevka za oskrbne stroške, ki je znašal 7 krc. na dan in so ga morali bolniki sami plačevati, je oddelek ostajal slabo zaseden in včasih tudi prazen, kakor prej v zasilni bolnišnici (61). Tako iz ohranjenih poimenskih bolniških raportov za zadnji teden oktobra 1806 vidimo, da se takrat na bolniškem oddelku ni zdravil niti en aktivni delavec (62). V januarju 1808 so na rudniškem posvetovanju sklenili, naj se strežnik Mulič začasno zaposli pri lesnem skladišču na „Lenštatu“, ker v bolnišnici ni bilo nobenega bolnika (63).

Sicer pa je novo kopališče začelo obratovati v neugodnem času. Množično zbolevanje rudarjev z merkuralizmom, ki je bilo neposreden povod za

ustanovitev kopališča, se je poleglo in je s tem mogoče med delavci upadlo zanimanje za kopeli. Po drugi strani pa tudi rudniška uprava v tem času ni mogla posvečati posebne pozornosti kopališki dejavnosti, saj so jo prav v letih po ustanovitvi kopališča hudo obremenjevale gospodarske skrbi in obrambne priprave zaradi grozeče vojne nevarnosti. Zato dejavnost kopališke ustanove v letih 1806 – 1809 najbrž ni tako zaživela, kakor bi pričakovali po nadebudno zastavljenem kopališkem redu.

Leta 1809 so Idrijo spet zasedli Francozi in je tokrat ostala pod francosko upravo štiri leta. Akti o poslovanju rudnika v obdobju francoske zasedbe se niso ohranili, zato nam tudi ni nič znanega, kako sta v tem času delovala bolnišnica in kopališče. Vsekakor ustanove Francozi niso ukinili. Leta 1809 so celo nastavili novo delovno moč v bolnišnici: žena strežnika Muliča je postala plačana bolniška strežnica in je to delo opravljala do leta 1812, ko sta oba z možem službo zapustila (64).

Po odhodu Francozov leta 1813 je Idrija nekaj let preživljala obdobje hude gospodarske stiske. Skrčili so obratno dejavnost, uvedli stroge varčevalne ukrepe in odpustili mnogo delavcev, tako da se je število rudniških in gozdnih delavcev, ki jih je leta 1810 bilo 1060, znižalo v letu 1815 na 693 mož (65).

Dvorni komisar Bennecker je ob ponovni vzpostavitvi avstrijske uprave izdelal leta 1814 organizacijsko shemo za poslovanje rudnika, pri čemer so bile v bistvu obnovljene organizacijske strukture in delovne uredbe iz obdobja pred letom 1809. Predpisi o poslovanju bolnišnice se niso spremenili. Kar zadeva uporabo kopališča so bile po novih predpisih kopeli za uradnike in delavce brezplačne in neomejene, kolikor so se uporabljale v zdravilne namene. Ostale osebe, povezane z rudnikom (upokojenci in svojci), so kopeli v zdravilne namene lahko uporabljale brezplačno le z zdravniško napotnico, sicer je bilo treba za kopel plačati 10 krc., kolikor je tudi znašala taksa za osebe, ki niso pripadale rudniku. Nepokretni bolniki so morali sami poskrbeti za prevoz do kopališča. Kopeli je pripravljal in sploh vodil delo v kopališču bolniški strežnik, ki je tudi določal razpored za posamične kopeli. Mimo teh določil je v poglavju o poslovanju kopališča tudi omenjeno, da se kopališče ne more vzdrževati iz dohodkov od kopeli in da bo moral rudarski urad poskrbeti za kritje stroškov iz blagajne vinskega in solnega sklada (66). Kakor torej vidimo, se je obseg kopališke dejavnosti v tem času, če ga primerjamo z obdobjem ob ustanovitvi, močno skrčil. Kopanje je bilo sedaj predvsem omejeno na kopeli, ki imajo zdravilni učinek, redne množične higienske kopeli se ne omenjajo več.

V tem času je bil v kopališču in bolnišnici nastavljen en sam redni uslužbenec, že omenjeni Matija Eggenberger, ki ga v tačasnih aktih včasih nazivajo špitalski mojster, pogosteje pa bolniški oziroma kopališki strežnik. Razen redne plače je dobival poseben dodatek za pranje perila in kuhanje hrane bolnikom, kar je dejansko opravljala njegova žena (67). Tudi sicer se je v Idriji, v primeri z obdobjem pred francosko zasedbo, dejavnost zdravstvene službe skrčila in se je s tem tudi znižalo število zdravstvenih uslužbencev. Namesto prejšnjih dveh zdravnikov je odslej ostal le eden (68), kirurgu (ranocelniku) so priznali namesto dveh le enega pomočnika (69), število babic se je od prejšnjih treh znižalo na dve (70).

Stroški za zdravstvo in šolstvo v Idriji so se že od 18. stoletja naprej povečini krili iz blagajne vinskega sklada, čigar glavni dohodek je pritekal od namenskega

pribitka pri prodajni ceni vina. Z znižanjem življenjskega standarda in števila delavcev po letu 1813 se je seveda znižala tudi poraba vina in s tem tudi dohodek vinskega sklada. Na rudniškem posvetovanju dne 8. julija 1819 so obravnavali poročilo rudniškega knjigovodstva, iz katerega je bilo razvidno, da vinsko gospodarstvo v Idriji že od leta 1816 naprej posluje z izgubo, ki je v letih 1816–1818 zrasla na 12.770 gld., za leto 1819 pa je po proračunu predvidena dodatna izguba 2943 gld. Med ukrepi za znižanje primanjkljaja so obravnavali tudi stroške za kopališče. Predlagali so, da bi se kopališka taksa zvišala od 10 na 15 krc., zdravnika in kirurga pa so opozorili, da ne smeta izdajati napotnic za brezplačne kopeli osebam, ki niso potrebne kopaliskega zdravljenja, temveč se žele le kopati zaradi telesnega čiščenja. Po predvidevanju posvetovalcev se bodo stroški kopališča v bodoče sicer znižali z upokojitvijo ali smrtjo ostarelega špitalskega mojstra, ki ima 156 gld. plače letno in dodatek 40 gld za pranje perila in kuhanje hrane za bolnike. Sklenili so, naj bi po njegovem odhodu delo v kopališču in bolnišnici opravljal kak upokojenec, ki bi za plačilo užival le prosto stanovanje. Predloge so poslali v presojo splošni dvorni komori (Allgemeine Hoffkammer) na Dunaju (71).

Dvorna komora je v odgovoru z dne 14. decembra 1819 razčlenila poročilo in na podlagi poslanih prilog ugotovila, da gre sicer pri visoki izgubi vinskega sklada v letih 1816–1818 le 1664 gld. 52 krc. na račun zdravstva, da pa je vendar treba tudi pri stroških za zdravstvo vinski sklad razbremeniti. Naročila je, naj odslej dobivata zdravnik svojo plačo (972 gld. letno), kirurg pa dodatek za pomočnika (180 gld. letno) iz blagajne rudarskega urada. Bolnišnica in kopališče naj se ukineteta, saj po mnenju komore delavci, ki so tako vsi domačini, uslug teh ustanov sploh ne uporabljajo. S tem se bodo prihranili tudi stroški za gretje kopalnice, ki so letno znašali okoli 35 gld., odpadla pa to tudi plača kopaliskega in bolniškega strežnika, ki naj se ga upokoji. Stavbo je komora naročila preurediti za učiteljska stanovanja (72). V obvestilu o ukinitvi ustanove, ki ga je rudarski urad poslal pristojnim enotam urada, je tudi navedeno, da se bolnišnica „že dalj časa“ ne uporablja (73), kar kaže, da je ustanova dejansko zamirala že pred formalno ukinitvijo.

Razumljivo se nam zdi, da bolnišnično zdravljenje spričo že omenjenih pomanjkljivosti za idrijske delavce ni bilo privlačno in je zato bolniški oddelek ostajal prazen. Tako že v dopisu dvorne komore iz leta 1815 beremo, da je idrijska bolnišnica le „provizorično“, torej občasno zasedena z bolniki (74).

Kopaliska dejavnost pa najbrž tudi v času pred ukinitvijo ni povsem zamrla. To lahko sklepamo že iz zgoraj omenjenega poročila z rudniškega posvetovanja, ki se v njem graja ravnanje zdravnika in kirurga, ker neupravičeno izdajata napotnice za brezplačne higienske kopeli pod krinko zdravilnih kopeli. Nekateri posredni podatki pa nam kažejo, da je bila v tem času res tudi kopaliska dejavnost precej skromna. Iz letnih stroškov za kurjavo kopališča, upoštevaje ceno in količino drv, ki se približno porabi za eno kopel, bi sklepali, da so v letih 1817 in 1818 pripravili za kopalce kakih 160 kopeli letno, kar je res skromno število (75).

V predlogu za upokojitev kopalisko-bolniškega uslužbenca Matije Eggenbergerja je rudniško računovodstvo ugotovilo, da mu gre po predpisih 60 gld. 40 krc. letne pokojnine. Vendar se je rudniško predstojništvo zanj zavzelo in splošni dvorni komori na Dunaju dne 3. februarja 1820 poslalo poročilo s

prošnjo, da bi se mu naklonila pokojnina v višini dotedanje osnovne plače, ki je znašala 156 gld. letno. Priporočilo rudarski urad utemeljuje s tem, da je Eggenberger star 73 let, ima od leta 1788, ko je bil nastavljen v bolnišnici, priznanih 32 službenih let, prišel pa je dejansko v Idrijo že leta 1777 za kirurgovega pomočnika. Po takratnih predpisih sicer kot kirurgov pomočnik ni bil redni rudniški uslužbenec, čeprav je „delal za rudarje“, vendar bi mu, po mnenju rudniškega predstojništva, le kazalo priznati tudi teh 11 let, da bi dosegel polno pokojnino. Že doslej je s plačo in dodatkom težko shajal, ker ima bolešno ženo, pa tudi sam je bil preteklo leto šest mesecev nevarno bolan, tako da si ne more nič postrani zaslužiti in težko preživlja šest otrok. Ker je torej nesposoben za delo in brez premoženja, bi od pokojnine ne mogel živeti in zato rudniško vodstvo prosi, da bi komora „odsluženemu, ostarelemu, mirnemu, ustrežljivemu in pri vsem rudniškem personalu priljubljenemu“ nameščencu priznala polno pokojnino (76).

Podano poročilo nam ne prikaže le življenjske poti in gmotne stiske ostarelega idrijskega zdravstvenega uslužbenca, ki je nad tri desetletja deloval v bolnišnični in pozneje tudi kopalniški službi, ampak nam morda tudi nakazuje, da je upad dejavnosti bolniške in kopalniške ustanove v Idriji pripisati delno tudi Eggenbergerjevi bolehnosti in ostarelosti. Kljub posredovanju in priporočilu rudniške uprave pa dvorna komora Eggenbergerju ni odobrila polne pokojnine (77) in tako se je moral zadovoljiti s skromno pokojnino 60 gld. 40 krc., kar pa je še vseeno presegalo polne pokojnine za rudarje, ki so takrat znašale okoli 43 gld. letno (78).

Rudniška uprava je takoj po ukinitvi bolnišnice in kopalnišča izdelala predračun za ureditev dveh učiteljskih stanovanj v stavbi, kar je izkazalo 472 gld. stroškov (79). V marcu 1820 so na javni dražbi prodali opremo bivšega kopalnišča in bolnišnice (5 slamnjač, 15 rjuh, 2 bakreni peči, pečne cevi in razno železje) za 439 gld. 32 krc. (80). Višji rudarski urad v Idriji je dvorni komori predlagal, da bi pritlični del stavbe morda preuredili v učilnice za gimnazijo, ki so si jo Idrijčani že dalj časa želeli pridobiti, vendar je dvorna komora predlog odklonila, češ da ustanavljanje šol ne sodi v pristojnost rudarskega urada (81). Vendar se je stavba v poznejših letih delno le tudi uporabljala v šolske namene. Tako je bila leta 1857 v pritličju te stavbe, ki je takrat imela hišno številko 130, šolska učilnica (82), leta 1870 pa sta v tej erarični hiši, označeni s številko 130/140, bili v pritličju dve sobi za šolski pouk (83).

Obetavna in široko zasnovana kopalniška ustanova je tako propadla, vendar je še leta 1826 višji rudarski urad v Idriji naročil, naj se kopalnega bazena v nekdanjem kopalnišču ne uniči, ker bi ga morda še kdaj potrebovali, če bi se med delavci pojavilo več primerov merkurialne bolezni (84). To kaže, da misel na morebitno obnovo kopalnišča ni zamrla, vendar pa so stavbo, kakor smo zgoraj omenili, v poznejših letih uporabljali v drugačne namene.

Ustanovitev bolnišnice in kopalnišča bratovske skladnice ter razvoj ustanove do srede 19. stoletja

Idrijski prebivalci so očitno pogrešali nekdanjo kopalniško in bolniško ustanovo in po desetih letih so si jo znova priborili. Prilika se je ponudila, ko je leta 1829 rudnik sklenil prodati stavbo nekdanje kožarske predelovalnice

(Feilfabrik), kjer so se v prejšnjih časih strojile kože za embalaranje živega srebra (85).

Zastopniki rudarske bratovske skladnice so v imenu vseh idrijskih prebivalcev naslovili na višji rudarski urad prošnjo, da bi stavbo nekdanje kožarske delavnice rudnik odstopil bratovski skladnici, ki bi v njej uredila bolnišnico in kopalnišče. Prosilci so potrebnost kopalnišča v Idriji utemeljevali tudi z navedbo, da je v kraju malo priložnosti za kopanje na prostem. Kratek tok Idrijce ob mestu je v zgornjem delu zaradi skalnate in strme obale težko dostopen, razen tega pa se tam v Idrijco izlivajo številni mrzli studenci, tako da se ni mogoče kopati „ob vsakem letnem ali dnevnem času“. V spodnjem delu toka pa kopanje ni možno, ker se tam v Idrijco izliva blatna voda iz izpiralnice in prebiralnice rude. Zastopniki skladnice so v prošnji zagotavljali, da v novem kopalnišču ne bodo gradili kopalnih bazenov, ki porabijo preveč kuriva, ampak bodo v njem le kopalne banje. Sodili so, da bi se z dodajanjem žvepljenih soli (Schwefelleber) lahko pripravljale tudi zdravilne kopeli in tako ne bi bilo več treba pošiljati bolnikov v toplice, s čimer bi se prihranile podpore za kopalniško zdravljenje, ki so takrat znašale 15 gld. za osebo (86).

Prošnjo za ustanovitev bolnišnice in kopalnišča sta s priporočilom in strokovnim mnenjem podprla tudi takratna vodilna zdravstvena uslužbenca v Idriji, pa tudi idrijski okrajni komisariat.

Rudniški zdravnik dr. Blaž Hafner v svojem priporočilu omenja le bolnišnico, ki se mu zdi potrebna zaradi zdravljenja ponesrečencev, izvajanje posegov pri oživiljanju navidezno mrtvih in za aziliranje duševno bolnih oseb (87). Ranocelnik Franc Reichel pa v svojem strokovnem mnenju poudarja tudi koristi načrtovanjega kopalnišča. Sodi, da je kopalnišče zlasti potrebno jamskim delavcem, ker si z umivanjem telesa ohranjajo zdravje. Kopljejo se lahko le v kopalnišču, ker si zaradi revščine ne morejo sami nabavljati banj in drv za tople kopeli, pa tudi zaradi tesnih stanovanj jim je doma kopanje oteženo. Kopeli bi bile, po ranocelnikovem mnenju, koristne tudi za številne revmatike in za bolnike, ki trpe zaradi skrofuloze (bezgavčna tuberkuloza) ali kožnih izpuščajev in razjed (88). Okrajni komisariat v Idriji v svojem poročilu poudarja, da Idrija, ki ima 4200 prebivalcev, vsekakor potrebuje bolnišnico in varovališče (Sicherheitshaus), saj sta v zadnjem času dve zblazneli osebi razburili prebivalce (89).

Višji rudarski urad v Celovcu, ki je bil takrat idrijskemu rudniku nadrejena oblast, je dne 19. septembra 1829 odobril prošnjo. Po njegovi odločitvi se stavba nekdanje kožarske predlovalnice prepusti bratovski skladnici, da jo sama preuredi v bolnišnico in kopalnišče, vendar s pogojem, da se bo stavba rudniku vrnila, če bi jo še kdaj potreboval zase. Stroški za preureditev, ki jih mora poravnati bratovska skladnica, ne smejo znesti več kakor 385 gld. 17 krc. (90).

Do konca leta 1830 je rudarska bratovska skladnica prostore uredila (91) in tako je Idrija spet dobila bolnišnico s kopalniščem v stavbi, ki je še danes ohranjena in je nekoč nosila hišno številko Idrija (Brusovše) št. 174, danes pa Rudarska ulica št. 10 (92).

V naslednjem desetletju, torej do konca leta 1840, je bratovska skladnica za popravila in nove nabave v bolnišnici in kopalnišču porabila okoli 260 gld. Med drugim so nabavili 6 novih kopalnih kadi po ceni 2 do 2 1/2 gld. (93). Kopalnišče je imelo takrat štiri prostore (94), ki so bili, kakor je razvidno iz poznejših aktov, v pritličju stavbe. Inventurni zapisnik iz leta 1844 med ostalim

inventarjem ustanove navaja 8 postelj v bolniškem oddelku, kopalški oddelek pa je imel tri bakrene kotle, 5 lesenih škafov in 7 kopalnih kadi iz mehkega lesa (95).

O tem, kako je bilo v tem času urejeno poslovanje v bolnišnici in kopališču bratovske skladnice, nas pouči službena instrukcija za idrijsko zdravstveno osebje, ki jo je potrdila dvorna komora za denarstvo in rudarstvo na Dunaju dne 17. marca 1841. Predpisi za poslovanje bolnišnice so zajeti v členih 44–50. Po teh določilih je vodja bolnišnice idrijski rudniški zdravnik, njemu pa je podrejen uslužbenec, ki opravlja delo bolniškega strežnika in kopaliskega mojstra (Krankenwarter und Bademeister). Bolnišnica je namenjena rudniškim delavcem in njihovim svojcem, zdravljenje in nega sta brezplačni, za hrano pa morajo bolniki sami poskrbeti. Izrecno se poudarja, da bolnišnica ni „doživljenjska oskrbovalnica“, ampak je namenjena zdravljenju bolnih in poškodovanih oseb. Kopališko poslovanje urejajo členi 51–57. Tudi v teh predpisih je poudarjeno, da je kopališče podrejeno zdravniku in namenjeno predvsem rudniškim delavcem, njihovim svojcem in upokojencem. Vsi ti imajo pravico do brezplačnih kopeli, vendar le, če so „resnično bolni“. Napotnice za zdravilne kopeli izdaja zdravnik, vendar jih mora potrditi še rudniški predstojnik. Če se kdo želi kopati zaradi telesnega čiščenja, mora v rudniški pisarni dobiti napotnico, ki jo podpiše rudniški predstojnik in takoj plačati 12 krc. v blagajno bratovske skladnice. Osebe, ki ne pripadajo rudniku, morajo ob enakem postopku plačati za kopel 15 krc. Drva za tople kopeli kupuje bratovska skladnica po režijski ceni pri rudniškem skladišču lesa (Lend), pri tem pa je treba računati, da se ena klaptra drv porabi za 36 kopeli (96).

Podana določila kažejo, da je bilo kopališče bratovske skladnice namenjeno predvsem za zdravilne kopeli, pa še za te je bila potrebna zdravniška napotnica in potrdilo rudniškega predstojnika. Tudi postopek za odobritev higienskih kopeli je bil zamuden, razen tega pa je bila tudi kopališka taksa precej visoka, saj je v tem času znašala osnovna dnina za rudarje v najvišjem razredu 17 krc. (97). Tako so bile higienske kopeli v kopališču očitno le izjemne in si jih rudar ni lahko privoščil. Če primerjamo ta določila s širokopoteznim kopaljškim redom iz leta 1806, lahko ugotovimo, da so bile možnosti za higienske kopeli idrijskih delavcev tri desetletja pozneje bistveno manjše.

Po statutu bratovske skladnice iz leta 1850 se je taksa za higiensko kopel zvišala na 15 krc. Po določilih tega statuta je delo bolniškega strežnika, ki je moral skrbeti tudi za kopeli, opravljal izbrani redni uslužbenec rudnika, ki je užival brezplačno stanovanje v stavbi bolnišnice, po potrebi pa so mu pri delu pomagali plačani pomočniki (98).

Idrijska kopaljšča v letih 1850 – 1880

Leta 1836 je postal rudniški zdravnik v Idriji dr. Ludvik Gerbec, ki se je med svojo nad 40-letno zdravniško dejavnostjo v Idriji mnogo ukvarjal s problemi preprečevanja in zdravljenja merkuralizma (99). Z izpopolnjevanjem starih in uvajanjem novih preprečitvenih ukrepov se je trudil, da bi ublažil bolezenske posledice nezdravih delovnih pogojev v žgalnici, kjer so bili delavci najbolj izpostavljeni nevarnim vplivom živosrebrnih hlapov. Kakor smo že navedli, so imeli v žgalnici (topilnici) že v 18. stoletju kopalnico za delavce, ki so čistili ali

Izdrijske grablje (ok. 1910), v ozadju poslopje rud. kopališča pri Inzaghijevem rovu.

popravljali žgalne peči, omenili pa smo tudi, da kopanje ni vedno v redu potekalo. Kaže, da so se v času Gerbčevega službovanja razmere v žgalniškem kopališču zboljšale. Leta 1849 je višji rudarski urad v Celovcu odobril 98 glđ. 36 krc. za ureditev štirih kopalnic za tople kopeli pri žgalnici in naročil, da mora zdravnik nadzirati redno uporabo kopeli (100).

Dr. Gerbec je menil, da dotedanje izboljšave v žgalniškem kopališču niso zadostne in je v zdravstvenem poročilu za leto 1855 zapisal, da so kopališke razmere v žgalnici še vedno pomanjkljive. Ni mu bilo prav, da se kopljejo le čistilci peči in dimnikov, menil je, da bi se morali kopati vsi žgalniški delavci, saj so po njegovih izkušnjah najboljša sredstva proti merkuralni zastrupitvi: čistoča telesa, svež zrak in pojačano znojenje. Zato je priporočil, da bi se v žgalnici uredil bazen za skupinske kopeli in uvedle parne kopeli s tuši (Schwitzkammer und Douchebader). Istočasno je predlagal, da bi v žgalnici uredili tudi oblačilnico, da ne bi delavci hodili domov v delovni obleki (101).

Leta 1857 je uprava žgalnice podala v zvezi z Gerbčevimi predlogi mnenje za rudniško predstojništvo. Žgalniški upravitelj Glowacki v poročilu navaja, da so že leta 1853 predlagali zgraditev enega ali več kopalnih bazenov. Vendar pa meni, da bi bilo treba delavce prisiliti, da bi kopeli res uporabljali. Tudi sedaj se namreč vsak delavec v žgalnici lahko koplje, kadar želi, vendar pa večina delavcev kopeli ne uporablja, razen po čiščenju peči, ko je kopal za delavca obvezna. Glowacki sodi, da bi z razširitvijo kopališča lahko uvedli obvezne kopeli za vse delavce v žgalnici (102). V maju 1857 je rudniška in gozdna direkcija v Grazu, ki ji je bil takrat idrijski rudnik podrejen, naročila rudarskemu uradu v Idriji, naj se ob zdravnikovem sodelovanju pripravijo načrti za razširitev žgalniškega kopališča (103).

Ker se do konca leta 1857 še ni nič ukrenilo, je dr. Gerbec v letnem zdravniškem poročilu za omenjeno leto, očitno užaljeno, pripomnil, da se odslej, kar zadeva uvajanje preprečitveno zdravstvenih ukrepov v žgalnici, ne čuti več odgovornega in vse te zadeve „povsem prepušča iniciativi pristojne uprave“ (104). Kaže, da so zavirala uresničevanje preprečitvenih zdravstvenih ukrepov v žgalnici tudi prikrita nesoglasja med žgalniško upravo in rudniškim zdravnikom. To nakazuje poročilo žgalniškega upravitelja Glowackega rudniškemu predstojništvu z dne 30. jan. 1858, ki v njem poroča o neuspeh poskusih z uvedbo ustnih respiratorjev za zaščito delavcev pred živosrebrnimi hlapi, ki so jih za žgalniške delavce izdelali po zdravnikovih navodilih (105).

Ob zgoraj omejeni trditvi žgalniškega upravitelja, da topilniški delavci ne uporabljajo kopeli, čeprav so jim na voljo, bi lahko sklepali, da je takratni idrijski delavec kazal malo zanimanja za kopanje in s tem za telesno higieno sploh. Po drugi strani pa se to ne sklada z dejstvom, da so leta 1829 rudarji sami, po svojih zastopnikih v bratovski skladnici, izposlovali obnovitev kopališča v Idriji. V prošnji so omenili tudi slabe možnosti za „kopanje na prostem“ v Idriji, kar kaže, da so se vendar nekateri že takrat hodili kopat tudi v Idrijco ali v druge okoliške tekoče vode. Tako žal iz navedb v uradnih dokumentih, ki bi iz njih lahko prišli do protislovnih sklepov, ni mogoče zanesljivo presoditi, kakšen je bil odnos večine prebivalstva do kopališke kulture, vendar so očitno bili med prebivalci tudi taki, ki so kopeli cenili in jih bolj ali manj redno uporabljali. Sorazmerno visoko higiensko raven idrijskih prebivalcev sredi 19. stoletja izpričuje tudi ocena dr. Gerbca v zdravstvenem poročilu za leto 1855, kjer omenja, da imajo Idrijčani „brez izjeme“ snažna stanovanja in ležišča (106).

Gerbčevi načrti za izboljšanje kopaliških naprav pri žgalnici so se uresničili šele čez dobrih deset let. Leta 1867 je postal rudniški direktor v Idriji znani strokovnjak Marko Vincenc Lipold, ki je mimo drugih tehničnih in organizacijskih izboljšav pri rudniku izvedel tudi razširitev žgalnice in njeno dokončno in celotno preselitev na desni breg Idrijce (107), kjer so topilniške naprave še danes.

Ob graditvi nove jaškaste peči na desnem bregu Idrijce so leta 1868 podrli staro tesno kopališče za žgalniške delavce, ki je bilo na neprimernem mestu za tovarno cinobra ob severnem robu topilniškega področja. Ker so takrat širili topilniško območje proti jugu, je rudnik za 2570 gld. kupil na tem delu za potrebe žgalnice tri privatne stanovanjske hiše in parcele. Eno od teh hiš, ki je imela hišno številko 158/168, so predvideli za novo žgalniško kopališče, ki je bilo, kakor je zapisal Lipold v poročilu za finančno ministrstvo na Dunaju, zaradi „zdravja žgalniškega in tovarniškega personala neizpodbitno potrebno“. Predračunski stroški za preureditev stanovanjske hiše v kopališče so znesli 1076 gld. 59 krc (108). Hiša, ki je bila prej last rudarja Janeza Krapša, je imela 23,5 kvadr. klafter (ok. 90 kv. metrov) talne površine in je ležala prav blizu desnega brega Idrijce, malce navzgor od mostu, ki je tu vezal oba bregova reke (108). Finančno ministrstvo je Lipoldov predlog odobrilo in dovolilo, da se za preureditev porabi 1111 gld. 33 krc. (110).

V avgustu 1869 so preureditvena dela končali, vendar so stroški narasli na 1877 gld. 72,5 krc. Lipold je v poročilu ministrstvu uteme jeval višje stroške z zagovorom, da je bila stavba v slabem stanju, kar se je šele med delom pokazalo.

Zato je bilo več stroškov pri napeljavi vodovoda in izdelavi temeljev za parni kotel (111). Finančno ministrstvo je sicer prekoračene stroške odobrilo, vendar s pripombo, da je treba prav pri stavbah, ki niso namenjene neposredni proizvodnji, bolj štediti (112). Ureditev tega novega žgalniškega kopališča, ki je imelo tri kopalne bazene (113), pomeni vsekakor napredek v prizadevanjih za boljše higienske razmere v žgalnici.

Medtem ko so se torej v drugi polovici 19. stoletja kopalniške razmere pri topilnici izboljšale, pa so postajale kopalniške naprave v kopalnišču bratovske skladnice na Brusovšu, ki so bile očitno že primitivno in okorno zasnovane, zaradi zasilno adaptirane stavbe in dotrajane opreme komaj uporabne.

Leta 1868 je rudniški ranocelnik Maks Himmer poslal svojemu neposrednemu predstojniku dr. Gerbcu pismeno poročilo o pomanjkljivostih v kopalnišču v Brusovšu in predlagal izboljšave. Himmer v poročilu ugotavlja, da so razmere v kopalnišču sedaj take, da „človeka mine veselje do kopanja“. Sedanja kopalnica je zelo neudobna. V prostoru, kjer so banje, ni nobene klopi, nikamor ne moreš odložiti obleke, vedno je v prostoru polno sopare, kopalec pa mora „ekvilibrirati“, da zleze v 3 čevlje (ok. 1 meter) visoko banjo. Za vsako kopel je treba najprej speljati po težki, okorni, nekaj klafter dolgi leseni cevi vodo od vodnjaka do kotla za segrevanje. Ko se voda v kotlu segreje, se mora sestaviti kakih 8 klafter (ok. 16 metrov) dolg sistem cevi, po katerem se voda natoči v banjo. Ob tem postopku se vsakokrat zatlačijo vsi prehodi v stavbi in je povsod polno mokrote. Himmer predlaga, da bi se štiri sobe v pritličju preuredile v kopalniške prostore. V prvem prostoru bi bil kotel za gretje vode, v drugem kabina za mrzle kopeli pod tuši in prhami (Douchen und Brausen). Tretja in četrta soba naj bi se preuredili v dve kopalnici z banjami za toplo kopel. Spričo te razširitve kopalniških prostorov bi bilo treba sobo za duševne bolnike premestiti v prvo nadstropje. V vsaki kopalni kabini bi morala biti miza, stol, zrcalo, sezuvalnik in obešalnik. Vsaka kabina bi morala imeti odprtino za zračenje, ob vsaki banji bi bilo treba namestiti zvonec. Voda naj bi se, po Himmerjevi zamisli, stekala v kopalniške prostore iz posebnega zbiralnika, ki bi bil nameščen v višini prvega nadstropja in bi vanj speljali vodo iz vodnjaka (114).

Ob navedenih izrazih „Douche“ (tuš) in „Brause“ (prha) moramo pojasniti, da to v prejšnjem stoletju nista bila istoznačna pojma. Tuš je pomenil kopel, ob kateri na kopalca lije en sam curek vode iz cevi, pri prhi pa ga oblivajo razpršeni, dežju podobni curki vode (115).

Dr. Gerbec se je s Himmerjevimi predlogi strinjal in jih je priporočil pri rudniškem predstojništvu (116). Vendar je spet preteklo nekaj let, preden so se načrti za modernizacijo kopalniških naprav začeli uresničevati. V zdravstvenem poročilu za petletje 1866–1870 dr. Gerbec spet priganja, da bi se čimprej uredile parne kopeli in tuši, kar bi bilo po njegovem mnenju tudi zelo koristno za revmatike (117). Tudi na tedenskih rudniških konzultacijah je Gerbec večkrat sprožil vprašanje kopalnišča. Leta 1871 so na posvetovanju uresničitev narta odložili (118). Šele leta 1872 so odobrili Gerbčev predlog, da se kopalniške kapacitete v stavbi bratovske skladnice povečajo (119), leta 1873 pa je celo uspel doseči sklep o zgraditvi novega kopalnišča s šestimi banjami in parno kopalnico (120).

Aktov, ki bi nas podrobneje poučili o prenovitvah v kopalnišču bratovske skladnice, nismo našli. Vendar nam inventarni zapisnik iz leta 1874 priča o tem,

da so se razmere v tem kopališču, v primerjavi z letom 1868, le nekaj boljše. V kopalnicah so namestili klopi in pručke ter nekoliko modernizirali vodovodno napeljavo. Takrat je imel kopalški oddelek štiri banje, bolniški oddelek pa 6 postelj za telesne bolnike in dve postelji v posebnih prostorih (Narrenzimmer) za duševne bolnike (125).

Zgraditve novega kopaljšča s parnimi kopelmi dr. Gerbec ni več dočakal kot aktivni idrijski zdravnik, ker je bil leta 1874 upokojen (112). Načrt za novo kopaljšče, ki so ga nameravali zgraditi pri žgalnici, je ministrstvo za poljedelstvo, v čigar pristojnosti je bil takrat idrijski rudnik, odobrilo šele v aprilu 1875 (123), dograjeno pa je bilo konec leta 1878 in so stroški zanj znesli 4734 gld. 19 krc. (124). Ko je tega leta ministrstvo za poljedelstvo na Dunaju zahtevalo podatke o tem, kako je pri rudniku poskrbljeno za mrzlimi in toplimi kopelmi za telesno čiščenje in zdravljenje delavcev, je direktor Lipold že lahko odgovoril, da imajo bolni rudarji na voljo tople banjske kopeli v kopaljšču bratovske skladnice, ob žgalnici pa je urejeno kopaljšče z mrzlimi in toplimi kopelmi, ter da so pravkar priredili tudi parno kopalnico za čistilne in morebitne zdravilne kopeli za delavce in uradnike (125). Tako so imeli zdaj pri žgalnici kar dva kopaljška objekta. Nova kopalnica je ležala ob topilniškem jarku (Huttengraben) v jugovzhodnem delu topilniškega območja (126).

Dogodek v letu 1880 nam kaže, da je bila v tem času bolnišnica bratovske skladnice precej zanemarjena. Uprava žgalnice se je pritožila, da so 14. junija 1880 pripeljali v bolnišnico poškodovanega žgalniškega delavca, pri tem pa se je ugotovilo, da sta obe bolniški sobi zasedeni. V eni od njiju je bival strežnikov zet, v drugi neka rudarska žena z otrokom, ki ji je zdravnik predpisal zdravilne kopeli. Tako so morali ponesrečenca namestiti v stanovanju bolniškega strežnika Paliske. Sploh pa je bila oprema bolnišnice po mnenju žgalniške uprave v tistem času zelo borna (127). Odbor bratovske skladnice se je v zagovoru, ki ga je poslal rudniškemu ravnateljstvu, skušal dokaj neprepričljivo opravičiti, čaš da razmere v bolnišnici na splošno niso tako slabe in da je šlo ob neprijetnem pripetljaju le za splet trenutnih neugodnih okoliščin. Bivanje strežnikovega zeta v eni od bolniških sob je odbor zagovarjal s tem, da ta pomaga strežniku v kopaljšču, ker tega dela strežnik sam ne zmore, saj mora letno pripraviti 300 do 400 kopeli in to največ v poletni sezoni (128). Zadnja navedba priča o tem, da so idrijski zdravniki v tem času razmeroma pogosto predpisovali zdravilne kopeli in da je bila priprava kopeli sploh poglavitno opravilo bolniškega strežnika.

Porast kopaljške dejavnosti v Idriji ob koncu 19. stoletja

V osemdesetih letih 19. stoletja je Idrija dobila dve novi kopaljški ustanovi. Leta 1883 je začelo obratovati poletno kopaljšče ob rakah v bližini Barbarinega jaška. Iz kopaljškega reda, ki ima 9 členov in je bil objavljen 7. julija 1883 v nemščini in slovenščini, je razvidno, da je bilo to „Poletno kopaljšče blizu Barbara šahta“ namenjeno predvsem rudniškim delavcem in uslužbencem ter njihovim svojcem, s posebnim dovoljenjem pa so ga lahko uporabljali tudi „privatni, ki ne spadajo k rudniku“. Bolnim osebam uporaba ni bila dovoljena. Kopaljšče je imelo večji bazen in tri manjše „kopelnice“, ki so bile pridržane za rudniške uradnike in njihove družine. Kopaljšče je poslovalo vse dni v tednu,

vendar je bil urnik za kopanje prirejen tako, da se delavci in uradniki niso kopali ob istem času in so bile tudi posebej določene ure za kopanje paznikov ter za „ženske in gospe“. Kopališče je oskrboval in snažil nastavljeni „kopelni čuvaj“. V zadnjem členu pravilnika je omenjeno, da se bosta začetek in konec kopalškega obratovanja vsako leto posebej objavila (129).

To sezonsko kopališče, ki je nudilo le hladne kopeli, je imelo torej povsem higienski in rekreativen značaj in gre torej za novo obliko organiziranega kopanja v razvoju idrijske kopalške kulture. Vodo za kopališče so dovajali iz rak, ki so takrat še segale do Terezijinega jaška, zato tudi v poročilu iz leta 1888 beremo, da je to kopališče „na rakah“ (130). Kopališče pa je na tem mestu ostalo le do leta 1891, ko so ga zaradi preureditve nekaterih rudniških naprav v bližini Inzaghijevega jaška podrli in prenesli lesene kopalške kabine k bregu Idrije pri žgalnici (131). Tam so junija leta 1892 odprli novo poletno kopališče. Kabine so bile na levem bregu Idrije, kopalški prostor pa je segal čez vso strugo, na oba bregova Idrije pri žgalnici in je bil z vrvo razdeljen v predel za neplavalce v zgornjem toku in v predel za plavalce v spodnjem toku reke. Vendar pa je iz kopalškega reda razvidno, da je bilo to kopališče namenjeno uradnikom in njihovim svojcem in le s posebnim dovoljenjem tudi drugim osebam, tako da ga rudniški delavci praviloma niso uporabljali (132).

Leta 1885 je ministrstvo za poljedelstvo na predlog rudniške direkcije odobrilo zidavo delavskega kopališča ob kotlarni pri Jožefovem jašku (jašek Delo). Kopališče, široko 8,7 m in dolgo 13,5 m, je obsegalo razen oblačilnice prostor za parno kopel z majhnim bazenom z mrzlo vodo, imelo pa je tudi kopalne banje in prhe (133). Leta 1886 je bilo kopališče dograjeno, gradbeni stroški so znesli 3194 gold. 80 krc. (134). Leta 1896 so dovolili, da enkrat tedensko uporabljajo bazen v tem kopališču tudi šolarji, seveda samo dečki (135).

Leta 1885 so tudi temeljito obnovili zanemarjeno špitalsko poslopje bratovske skladišnice na Brusovšu, za kar so porabili kar 3184 gld. 9 krc. (136). V obnovljeni stavbi je bilo prostora za 10 bolniških postelj v treh sobah (137). Pri tem pa kopalških prostorov niso razširili, saj je ob novih kopalških objektih postala kopalnica v tem poslojpu za splošno rabo nepomembna in je leta 1897 imela le dve banji (138).

Spričo pogostih epidemij tifusa v Idriji v zadnjem desetletju 19. stoletja (1894, 1896, 1897) se je vznemirila tudi osrednja državna oblast za idrijski rudnik, ministrstvo za poljedelstvo na Dunaju. Začela je priganjati rudniško direkcijo, naj poskrbi za izboljšanje higienskih razmer v rudniških obratih in rudarskih stanovanjih ter za modernizacijo vodovodne napeljave v Idriji (139). Leta 1896 je ministrstvo poslalo v Idrijo svojega svetovalca za zdravstvene zadeve dr. Karla Tinusa in je na podlagi njegovega poročila, v začetku leta 1897, rudniški direkciji naročilo izvedbo večjega števila zdravstvenih in higienskih ukrepov. Kar zadeva telesno higieno delavcev je ukazalo, da je treba za delavce urediti preoblačilnice in umivalnice. Vsem delavcem, ki delajo v jami, žgalnici in pri predelavi rude, se mora omogočiti, da si po delu pri urejenih umivalnikih, umijejo v topli vodi vsaj roke, obraz, vrat in lase, na dva tedna pa se morajo delavci kopati (140). Vodilni rudniški uslužbenci so na podlagi teh ukazov na posvetovanju sprejeli konkretne sklepe in so z namenom, da se vsem

delavcem omogoči kopanje vsaj vsakih 14 dni, sklenili, da se uredi še eno delavsko kopališče s prhami, ki bi bilo pri Inzaghijevem jašku (141).

Toda uresničitev sklepa se je tudi tokrat zavlekla in šele leta 1899 je bil izdelan načrt za novo kopališče, ki naj bi bilo v preurejenem nekdanjem skladišču za material pri Inzaghijevem jašku in bi naj imelo 15 prh, 2 banji in prostor za parne kopeli (142). Leta 1900 je ministrstvo odobrilo 12.000 kron za ureditev novega kopališča in tudi po 2000 kron za modernizacijo obeh že obstoječih delavskih kopališč pri Jožefovem jašku in pri žgalnici (143).

V začetku leta 1901 je začelo novo kopališče obratovati. Dne 18. februarja 1901 je bil v nemščini in slovenščini objavljen kopališki red tega kopališča, ki je imelo uradni naziv „Delavsko kopališče pri Inzagijevem rovu“. Pravila so določala, da lahko kopališče razen „rudniku pripadajočih oseb“ uporabljajo, z dovoljenjem rudniškega ravnateljstva, tudi drugi prebivalci. Prhe so kopalcem vedno na voljo, za kopanje v banjah in za parne kopeli pa je treba imeti posebno dovoljenje. Vsi kopalci dobe za kopanje potrebno milo, rudniški delavci tudi brisače. Obratovalni čas je bil ob delavnikih od 8.–18. ure in ob nedeljah od 8.–11. ure (144).

Kljub temu da so torej od leta 1901 naprej v Idriji imeli tri rudarska kopališča, pa te kopališke kapacitete niso bile zadostne, da bi se delavci lahko kopali vsak dan po opravljenem delu, kar je že leta 1900 priporočal rudniški zdravnik dr. Karfik. Zato so se rudniški delavci, kakor priča še danes ohranjeno izročilo, tudi še v našem stoletju vračali z dela domov neokopani in so se doma po delu umivali po stari navadi ob pomoči žena (146). Že omenjeni zdravstveni svetovalec ministrstva dr. Tinus je leta 1902 ob ponovnem sanitarnem ogledu v Idriji ugotovil, da so kljub zgraditvi tretjega delavskega kopališča kopališke naprave v Idriji za okoli 1250 delavcev še vedno nezadostne in je priporočil razširitev kopališča pri Inzaghijevem jašku (147). To kopališče, ki smo ga omenili kot zadnjega v vrsti kopaliških ustanov v našem opisu, je obratovalo prav do našega časa in so stavbo podrli pred graditvijo nove avtobusne postaje v Idriji.

Sklep

V pričujočem članku smo skušali prikazati dvestoletni razvoj kopališč in kopališke kulture v Idriji. Od zdravnih kopeli za bolne rudarje v 18. stoletju, ki smo jih najprej predstavili, smo v opisu dospeli do modernih higienskih kopališč v začetku našega stoletja. Osrednji in najobširnejši del članka smo namenili opisu rudarskega kopališča, ki je obratovalo v letih 1806 do 1820, ker je bilo po svoji tehnični zasnovi in množični namembnosti za takratne čase v našem kulturnem prostoru nekaj izjemnega. Gospodarsko nazadovanje idrijskega rudnika po francoskih vojnah je privedlo do klavnega propada te ustanove in tako ob opisu kopališke dejavnosti v Idriji sredi preteklega stoletja lahko ugotovimo, kako zelo je v tem času v Idriji kopališka kultura nazadovala. Šele ob koncu preteklega stoletja zasledimo spet nove pobude, ki se v njih že kaže sodobno pojmovanje kopališke kulture in telesne higiene.

Viri in literatura:

Uporabljeni arhivski viri so iz sklada Rudniškega arhiva, ki je deponiran pri oddelku Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Idriji.

1. fasc. Berichte 1733–1735, 1733, ad 11. – 2. fast. Berichte 1737–1738, 1737, 11. – 3. *ibid.*, 1738, 16. Aug. – 4. fasc. Berichte 1739–1740, 1740, Idrianisches Bergprotocoll mit Anfang 12ten 8ber 1740, 22. 8ber 1740. – 5. fasc. Berichte 1741–1742, 1742, Xber. – 6. fasc. Consultations–Protocolle 1741–1750, 1744, 20ten May. – 7. *ibid.*, 1748, 20ten July. – 8. *ibid.*, 17. Aug., 5. 8ber. – 9. Hacquet B., *Oryctographia carniolica*, Zweyter theil, Leipzig 1781, 151–152. – 10. Lesky E., *Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert*, Werksarzt und Arbeiter in Quecksiberbergwerk Idria, Wien, 1956, 48. – 11. *ibid.* – 12. lib. Resolutions–Protocolle de Annis 1774–1778, geslo Baad. – 13. lib. Repertorium uber die ordinari Acta in Jahren 1700–1783, B – 207. – 14. fasc. Berichte 1776–1778, 1778, 13. April. – 15. Hacquet B., lib. cit., 159–161. – 16. *ibid.*, 139. – 17. Kos F., Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, Ljubljana 1894, 83–84. – 18. avtorjev članek v Idrijskih razgledih (IR), XIX, 1974, 115–125; XX, 1975, 56–59. – 19. avt. čl. v IR, XIX, 1974, 121–122. – 20. fasc. XXV, Sanitats–Wesen (SW) 1783–1800, 1788, 298, 364. – 21. avt. čl. v IR, XX, 1975, 64–65. – 22. lib. Reprt. uber die Berg–Konsultations–Protokolle 1792–1797, BP, 102, 104, 339; 1798–1814, BP, 20, 52. – 23. avt. čl. v IR, XX, 1975, 62–64. – 24. fasc. Jamske nesreče 1766–1918 (uredil Bezeg), Jamski požar 1803, 152; prim. tudi Arko M., Zgodovina Idrije, Gorica 1931, 75 in Mohorič I., Zgodovina idrijskega rudnika, Idrija 1960, 167. – 25. *ibid.*, 303. – 26. *ibid.*, 409, 432. – 27. *ibid.*, 819. – 28. fasc. Oberamts – und Herrschaftsakten (OAHA) 1804, 914. – 29. *ibid.*, 893. – 30. fasc. Konsultations–Protokolle (KP) 1803–1804, Rathssitzung (RS) 9. Marz 1803, 14; 13. Apr. 1803, 16; 8. Hornung 1804, 11; KP 1805, RS 6. Marz, 7, 8. – 31. fasc. XXV, SW 1801–1807, 1803, 188–818; 1804, 4–984; 1805, 4, 5. – 32. *ibid.*, 1803, 453. – 33. *ibid.*, 571. – 34. Medicinska enciklopedija, 2. knjiga, Zagreb 1967, geslo Elektroterapija (Pleško O.), 351–352; geslo Fizikalna terapija (Čop–Durring–Vitaš), 545. – 35. fasc. Zdravniki, ranocelniki, babice, osebni akti (ZRB) – ured. Bezeg, 767; fasc. Oberamtsakten (OAA) 1818, 480. – 36. fasc. OAHA 1804, 29. – 37. fasc. VII, Taggebaude–Inventuren (TGI) 1801–1814, 1804, 108. – 38. Borisov P., Lečenje prirodnim sredstvima u nekadašnjoj Kranjskoj, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, VII, 1967, 88. – 39. Blaznik P., Škofja Loka in loško gospostvo, Škofja Loka 1973, 61; idem. Srednjeveški urbarji za Slovenijo, 4. zvezek, Ljubljana 1963; 186. – 40. fasc. VII, TGI 1801–1814, 1804, 181. – 41. fasc. OAA, 1820, ad 163. – 42. Hacquet B., lib. cit., Tab. 9 (v prilogi); ob tej priliki se zahvaljujem tov. Stanku Majniku za sodelovanje pri identifikaciji nekdanje kopalniške zgradbe. – 43. fasc. VII, TGI 1801–1814, 1804, 214. – 44. *ibid.*, 295. – 45. *ibid.*, 553. – 46. *ibid.*, 613. – 47. fasc. KP 1805, RS 1. May, 2. – 48. fasc. TGI, 1801–1814, 1805, 393, 436. – 49. *ibid.*, 692. – 50. prim. K.K. Bergdirektion (Tušar I.), Die zweite Besetzung Idrias durch die Franzosen in Jahre 1805, Carniola IV, 1913, 6–21, 98–104; Mohorič I., lib. cit., 170–174. – 51. fasc. KP 1806, RS 27. Aug., 5. – 52. fasc. XXV, SW 1801–1807, 1806, 987. – 53. *ibid.*, 988. – 54. *ibid.* – 55. *ibid.*, ad 988; prim. tudi avt. čl. v IR,

XX, 1975, 61. – 56. *ibid.*, – 57. fasc. VII, TGI 1801–1814, 1807, 61. – 58. fasc. KP 1806, RS 26. Nov., 31. – 59. fasc. VII, TGI 1801–1814, 1807, 1071, 1191. – 60. lib. Repert. uber d. Bergkonsult.–Prot. 1798–1814, K–315, B–324. – 61. avt. čl. v IR, XX, 1975, 59–69. – 62. fasc. KP 1806, RS 26. Nov., 54, 55, 56, 58. – 63. lib. Repert. uber d. Kons. Prot. 1798–1814, M–13. – 64. lib. Mannschaftsbuch 1809, 1811, 1812; fasc. OAA 1815, 606. – 65. K.K. Bergdirektion Idria, Die dritte Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1809, Carniola VII, 1916, 237; VIII, 1917, 51–57; Mohorič I., lib. cit. 187–188; lib. Benekers Organisirung de 1814, II, B, b. – 66. lib. Benekers Organisirung de 1814, I, B, b. – 67. fasc. OAA 1815, 606. – 68. *ibid.*, 30, 1074. – 69. *ibid.*, 235; lib. Benekers Organisirung de 1814, I, B, d. – 70. lib. Benekers Organisirung de 1814, I, D, g. – 71. fasc. OAA 1819, 668. – 72. *ibid.* 1820, 46. – 73. *ibid.*, ad 46. – 74. fasc. OAA 1814, 841. – 75. fasc. OAA 1820, 134, 588; fasc. Zdravstvo (ured. Bezeg), ad 631 de 1841. – 76. fasc. OAA 1820, 380. – 77. lib. Repertorium 1814–1820, E-55. – 78. fasc. OAA, 1820, 380. – 79. *ibid.*, 163. – 80. *ibid.*, 348. – 81. *ibid.*, 466, 611. – 82. fasc. BAA 1857, 944. – 83. fasc. Akten der Bergdirektion (ABD) 1870, 1270. – 84. lib. Repertorium 1817–1826, BP, 1085. – 85. fasc. BAA 1829, 169. – 86. fasc. Zdravstvo, 1045, 29. – 87. *ibid.*, ad 1045. – 88. *ibid.*, 585/29. – 89. *ibid.*, 538/829. – 90. *ibid.*, 1045/29, 1069/29. – 91. *ibid.*, 1398/30. – 92. Mohorič I., lib. cit., 257; Majnik S., Obolenja in nezgode pri idrijskem rudniku, IR, XX, 1975, 22. – 93. fasc. Rudarska bratovska skladnica in bolniška blagajna 1776–1923 (RBS) – ured. Bezeg, 988/849. – 94. *ibid.* – 95. *ibid.*, ad 89/620 V de 1844. – 96. fasc. Zdravstvo, ad 631 de 1841. – 97. lib. Mannschaftsbuch 1841. – 98. fasc. RBS, 266. – 99. fasc. ZRB, 835/493; prim. tudi Kocjančič M., Življenje in delo zdravnika dr. Ludvika Grbca, Zdravstveni vestnik 44, 1975, 11, 609–612. – 100. fasc. Zdravstvo, 2026/849, 2549/849. – 101. *ibid.*, 276–1871/142. – 102. *ibid.*, ad 720/857. – 103. *ibid.*, 648/44. – 104. *ibid.*, 313–1772/86. – 105. *ibid.*, ad 1772/857. – 106. *ibid.*, 276–1871/142. – 107. Mohorič I., lib. cit., 227–229, 245–247. – 108. fasc. BAA 1868, 1478/129. – 109. *ibid.*, ad 1207. – 110. *ibid.*, 1608/97. – 111. fasc. BAA 1869, ad 1174. – 112. BAA 1870, 704/38. – 113. *ibid.*, 158/168. – 114. fasc. Zdravstvo, 586/1868. – 115. Bilz F.E.: Das neue Naturheilverfahren, Leipzig 1897, 1299. – 116. fasc. Zdravstvo, 586/46. – 117. *ibid.*, 370/20–1871. – 118. fasc. KP 1871–1874, 1871, 204/28–5. – 119. *ibid.*, 1872, 648/102–3. – 120. *ibid.*, 1873, 501/67–5. – 121. fasc. RBS, ad 2097 u. 2155 de 1874. – 122. fasc. ABD, 1874, 729. – 123. fasc. ABD 1875, 724/89, 817/99. – 124. fasc. ABD 1878, 1963/346. – 125. *ibid.*, 1255/247. – 126. karta s situacijskim planom žgalniških naprav iz leta 1879, M/15. – 127. fasc. Zdravstvo, 1219/227. – 128. *ibid.*, 41 – 1236/232. – 129. fasc. ABD 1883, ad 1700/289 V. – 130. fasc. RBS, neoštevilčen izpolnjen formular iz leta 1888. – 131. fasc. ABD 1891, 605/127, 856/186. – 132. fasc. ABD 1892, 1816/432, 1945/465, 2051/498. – 133. fasc. ABD 1885, 1089/207 J. – 134. fasc. ABD 1886, 1990/386 J, 2956/561. – 135. fasc. ABD 1896, 3451/624. – 136. fasc. ABD 1885, 988/241 Z. – 137. *ibid.*, 2593/580. – 138. fasc. ZRB, 2490/685 J. – 139. fasc. Zdravstvo, 2409/274, 22271/2051, 4679/839. – 140. fasc. ABD 1897, 206/27. – 141. *ibid.*, ad 206. – 142. fasc. ABD 1899, 3378/1011. – 143. fasc. ABD 1900, 1667, 2323/600. – 144. fasc.

ABD 1901, 627/194. — 145. fasc. Zdravstvo, neoštevilčeno poročilo z dne 14. jan. 1900. — 146. prim. Majnik S., citirani članek v IR, XX, 1975, 20. — 147. fasc. Zdravstvo, ad 619 de 1903.

Slovinci nikoli nismo imeli katedral in kraljevskih palač – zato pa veliko cerkvic in še več znamenj, umerjenih po zmogljivosti in po vsakterih potrebah našega človeka. Naši ljudje so jih postavljali in jih krasili zase, da so se ob njih včasih dvignili nad svoj sivi vsakdan. Ker so zaradi starosti to zdaj že tudi umetnostni spomeniki, jih ohranjamo kot del svoje kulturne dediščine, kakor to delajo vsi kulturni in civilizirani narodi po svetu. Čeprav majhna in skromna, imajo v tej dediščini tudi pomembnejša znamenja svoje mesto.

Vesel sem tega, da je moja knjiga o slovenskih znamenjih našla toliko zanimanja pri naših ljudeh in da je dala mnogim ljubiteljem in lokalnim zgodovinarjem pobudo, da so še sami zbrali podatke o znamenjih v domačem kraju in tako dopolnjujejo tisto, česar jaz v eni sami knjigi seveda nisem mogel zajeti. Tudi opis idrijskih znamenj, že podrtih in še obstoječih, dopolnjen tudi z njihovo vsebino in zgodbami okrog njih, je lep prispevek v tej smeri.

Dr. Marijan Zadnikar

Stanko Majnik

ZNAMENJA V IDRIJI

Zaradi pogostih nesreč v jami so si rudaŕji že pred tristo leti izbrali za svojega zaščitnika sv. Antona Padovanskega. Tudi povodnji, potresi in požari so prizadejali mnogo škode in gorja. Ljudje so se zatekali k molitvi s priprošŕnjo, da jih huda ura ne bi prizadela. Postavljali so znamenja v božjo čast po zaobljubi ali s priprošŕnjo. Večina znamenj, izdelana so bila v preprostih oblikah, nam priča o preteklosti in načinu življenja naših prednikov, ki so bili zvesti reku „Moli in delaj“.

Dobre pol ure hoje potrebujemo, da s tarega „placa“ pridemo do Gladkih skal nad Idrijo. Tam je na stari, že izsušeni smreki pritrjeno razpelo s Križanim; znamenju pravijo „pri Bogu“ (sl. 1). Po ljudski pripovedki je na tistem mestu strašil peklenšček: prikazala se je Mati božja in ga prepodila. Že težko razpoznavne vdolbine v skali ljudska domišljija pripisuje odtisu Marijinega stopala in kopitu konja, na katerem je prijezdila. Bolj sprejemljiva pa je domneva, da se je pred mnogimi leti prav tam zgodila nesreča. Za vzdrževanje znamenja sta več let skrbela Franc Likar in Pavel Repar, domačina iz „Pronta“. Franca danes ni več med živimi, upokojenemu Pavletu pa breme let ne dopušča več, da bi se napotil navzgor proti Tičnici.

Vrh Pšenka je stalo čez 100 let staro, s kamni zloženo nišasto znamenje (sl. 2). V notranjosti je bila podobe Matere božje. Za vzdrževanje znamenja je več let skrbela družina Felc iz Zagrebca. Znamenje je bilo od zoba časa že precej načeto in leta 1964 so ga neznanci porušili do tal.

Na Pringlŕnu, tam kjer se odcepi lovska steza, stoji s kamni pozidano znamenje z majhno nišasto odprtino (sl. 3).

Pri Kokaljŕnu v „Rižeh“ je bilo staro znamenje (sl. 4). Tudi njemu leta niso

sl. 1 – „Pri Bogu“

sl. 2 – Vrh Pšenka, po risbi Rafaela Božiča

prizanesla in začelo je razpadati. Za njegovo temeljito obnovitev, v prizadevanju da bi mu ohranila prvotno obliko, sta spomladi 1974 nesebično poskrbela tamkajšnja soseda Izidor Kovač in Ivan Pišlar.

Tri opisana obpoptna znamenja (sl. 2, 3, 4) so nekoč služila svojemu namenu. Ko so umrle vaščane iz Čekovnika nosili pokopavat k Fari (Sp. Idrija), so pogrebci, bilo jih je po navadi osem, počivali pri teh znamenjih. Ko je cerkovnik na „hribcu“ zagledal žalni sprevod na Pringlno, se je iz zvonika cerkve sv. Antona oglasil zvon. Zvonjenje je trajalo vse dotlej, dokler je bil sprevod viden po cesti ob Prejnuti proti Spodnji Idriji. Na Marofu jih je počakal duhovnik od Fare, ki se je sprevodu pridružil in krsto pospremil na tamkajšnje pokopališče. Zadnji vaščan iz Čekovnika je bil pri Fari pokopan 30. 6. 1930; to je bil posestnik Janez Kavčič, star 66 let.

Na začetku Riž stoji 110 let staro zidano znamenje „Marija pomagaj“ (sl. 5). Sklepa se, da je tam že prej stalo neko znamenje. V časih, ko še ni bilo dobrih poti, po katerih bi lahko vozili les v dolino, so gozdarji gradili lesene riže za spuščanje lesa. Taka naprava je bila nekoč speljana tudi iz zahodnega gozdnatega predela, ter se je stekala v dolino skozi mestni okoliš, ki mu še danes pravimo „v Rižeh“. Zgodilo se je, da je neki delavec zadnji hip ugledal hlod, kako drsi po rižah proti njemu. V smrtnem strahu je vzkliknil: „Marija, pomagaj!“. Ostal je pri življenju in v zahvalo Materi božji so tam postavili znamenje. Tako pravi pripovedka, ljudsko izročilo. Glavno odprtino znamenja zapirajo železna mrežasta vrata, stranski okni sta zastekleni. V notranjosti je velik lesen kip Matere božje z Jezusom in angeli, delo neznanega rezbarja. Vzidan je tudi železni nabiralnik za darovani denar. Znamenje je vseskozi

sl. 3 – Na Pringlno

sl. 4 – Staro znamenje v „Rižeh“

skrbno vzdrževano. V maju, dan pred praznikom Marije Pomočnice, sosedi znamenje okrasijo z rožami in notranjost razsvetlijo s svečami. V predvojnem času so se na ta praznični dan zbrali tam ne šamo Rižerji in Graparji, ampak tudi ljudje iz ostalih predelov mesta, da bi Mariji v čast peli in molili.

Pod gradom, pri mostu čez Nikovo stoji lepa, zidana kapelica zaprtega tipa, posvečena sv. Janezu Nepomuku (sl. 6). Na kamnitem vratnem oboku je vklesana letnica 1794. V začetku 16. stoletja se je pri potresu odtrgal del hriba na poti v Sp. Idrijo in zasul strugo Idrijce z vejevjem, skalami in prstjo. Voda ni imela odtoka, zato je naraščala proti rudniku in je segala v mesto do tja, kjer stoji danes kapelica. Leta 1851, ko so grajsko kapelo opustili, so oltar prenesli k sv. Janezu.

Pri Šmonu na koncu Grape je stalo zidano znamenje, ki je bilo po obliki in velikosti precej podobno znamenju v Rižeh. Vsako leto, na predvečer dneva Srca Jezusovega so se Graparji zbrali okoli tega znamenja in molili. Leta 1950 so ga delavci Komunalnega podjetja pri regulacijskih delih odstranili.

Tudi pri Pircu v Grapi je stalo znamenje, staro okoli 100 let. V notranjosti je bil leseni kip Janeza Krstnika, katerega so Graparji častili vsako leto na predvečer 24. junija. Okoli leta 1949 so tamkajšnjo cesto razširjali in so znamenje odstranili.

Do leta 1955 je bilo v Kosovelovi ulici zanimivo znamenje, rekli so mu „pri skrivni rani“. Imenovali so ga tudi krvavo znamenje (sl. 9). To znamenje je bilo v sklopu obzidja okoli vrta, ki je pripadal rudniški stavbi „v Švic“. V nezaprti

sl. 5 – „Marija pomagaj“

sl. 6 – Pri sv. Janezu

vdolbini znamenja je bila oljnata slika Kristusa s trnovo krono na glavi, delo idrijskega slikarja Julčeta Božiča. Leta 1955 so delavci Komunalnega podjetja pri regulaciji ulice skupno z obzidjem in vrtom podrli tudi znamenje.

Nad cesto pri Kosovem mostu stoji znamenje stebraste oblike z zasteklenim tabernakljestim nastavkom (sl. 10). Nad pločevinasto streho je uokvirjen napis Ave Marija. Znamenje, staro okoli 150 let, posnema obliko kužnih znamenj. V Tabernaklju je lesen kipec Matere božje z Jezusom in angeli. Kompozicija kipcev je kopija originala, ki stoji v romarski cerkvi Mariazell na Štajerskem v Avstriji. Od tam v Idrijo je kip prinesel zdravnik Kopše, ki je некоč tu stanoval. Pripovedujejo, da je Kopše hodil zdraviti od neke nalezljive bolezni okužene ljudi na Tolminsko. V strahu, da ne bi bolezen zanesli tudi v Idrijo, je dal postaviti znamenje na vrt pred svojo hišo. Ko so leta 1911 razširjali tamkajšnjo cesto in pod „Barbare“ pozidali nov oporni zid, so podrli tudi Kopšetovo hišo. V zvezi z njo pripovedujejo, kako je nekemu nadutemu rudniškemu uradniku med sprehodom pod noge priletel kamen, ki se je odlučil od starega obcestnega zida. Zaradi tega pripetljaja je uradnik dvignil vik in krik, češ da je treba hišo odstraniti, ker ogroža mimoidoče. Za vzdrževanje tega znamenja je skrbel Franc Likar in Pronta, zato so znamenju rekli tudi „Frenčkovo“.

V Rožni ulici na vrtu gostilne pri „Marjanci“ je stalo zidano zastekleno znamenje s kipom Matere božje. Znamenje je dal odstraniti mož gostilničarke malo pred drugo svetovno vojno.

sl. 9 – „Pri skrivni rani“, akvarel slikarja Albina Vončina

sl. 10 – Znamenje pri Kosovem mostu

Ob cesti v „Gasi“ pod Brenčičevo hišo, danes Rožna ul. 29, je stalo okoli 90 let staro zidano znamenje posvečeno sv. Antonu Padovanskemu. V notranjosti znamenja je bil lesen kip patrona. Ko so leta 1910 cesto razširili in ob griču pozidali visoko škarko, so znamenje odstranili. Kip sv. Antona je na dom sprejela Brenčičeva družina.

Na začetku „Prejnute“ ob vrtu Miklavčičeve hiše, je stalo obpotno zidano nišasto znamenje. V majhni odprtini je bil lesen kip sv. Antona Padovanskega, ki so ga tankajšnji sosedi častili na njegov dan v juniju. Znamenje je služilo svojemu namenu tudi takrat, ko so pred mnogimi leti romarji hodili k romarski cerkvi sv. Antona in se prav tam začeli vzpenjati po strmi stezi navzgor k cerkvi na „hribcu“. Po drugi svetovni vojni se za znamenje ni zmenil nihče več in začelo je razpadati.

V „Pesku“ pravijo tistemu predelu na Prejnuti, kjer stoji 100 let staro zidano znamenje, posvečeno Srcu Jezusovemu (sl. 13). Glavno odprtino znamenja zapirajo kovana mrežasta vrata, ob vsaki strani je zastekleno okence. Streha je koničasta in prekrita s pločevino. V notranjosti sta poleg lesenega kipa „Jezusa skrivnih ran“ še dva, iz železa skovana predmeta: svečnik in nabiralnik za darovani denar, kot je nekoč bilo v navadi. Na Belo nedeljo po Veliki noči znamenje okrasijo. Znamenje je sezidal neki Jaka iz „Gase“.

Pri mežnarji na „hribcu“ stoji zidano znamenje z veliko sprednjo odprtino, ki jo zapirajo železna kovana mrežasta vrata (sl. 14). Znamenje je posvečeno sv. Antonu Padovanskemu. V znamenju je bil nekaj časa tudi veliki kip sv. Antona puščavnika, ki so ga bili preselili iz opuščene Marofške kapelice. Danes

sl. 13 – Znamenje pri Srcu Jezusovem

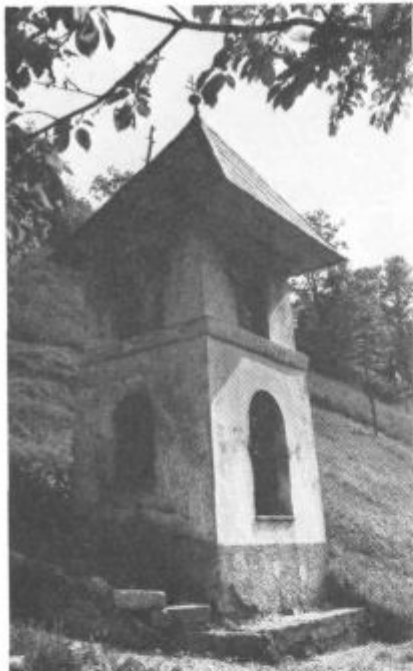
sl. 14 – Znamenje pri sv. Antonu

„puščavnik“ počiva na prižnici in zamišljeno gleda po notranjosti cerkve sv. Antona.

Slopasto zidano znamenje pri Lazarjevih (sl. 15) spada v vrsto obpotnih romarskih znamenj; nekaj korakov naprej je cerkev sv. Antona. Znamenje je posvečeno Rožnovenski Materi božji. Zbledele freske v zgornjih zaobljenih nišah so delo domačega slikarja Julčeta Božiča. Glavno odprtino znamenja zapirajo železna mrežasta vrata. Stranski okenci sta, kar je za ta tip običaj zastekleni. V notranjosti je velik lesen kip Matere božje z detetom. Po ustnem izročilu se je ohranila sledeča pripoved: Pred mnogimi leti je bil tisti kip last neke ugledne idrijske družine. Žena je bila zelo verna, medtem ko se njen mož, ki je bil hudo bolan, ni hotel spovedati. Ko je žena zgubila že vsako upanje, je mož le ustregel njeni želji. V zahvalo Mariji za uslišano prošnjo je žena za vedno odstopila kip Matere božje temu znamenju.

Staro obpotno zidano znamenje pri Novakovih (sl. 16). V notranjem velikem prostoru je 1 m visoko razpelo s Križanim, Morda se kateri od mimoidočih vpraša, čemu je to znamenje tako visoko nad cesto. Prvotno se je znamenje povsem ujemalo s tamkajšnjim okoljem Leta 1931 so Italijani gradili novo cesto in so po gradbenem načrtu tamkajšnjo okolico malce preuredili. Odstranili so del griča, na katerem danes še stoji znamenje, spodaj pa so speljali cesto ter napravili oporni zid.

Pri Serjunovi hiši (danes Bevkova), pod stopniščem, ki vodi v „Kurji vrh“, je stalo zidano nišasto znamenje (sl. 17), ki so ga imenovali „pri Mariji

sl. 15 – Znamenje pri Lazarju

sl. 16 – Znamenje pri Novaku

Pomočnici“, čeprav je bilo znotraj razpelo s Križanim. Na predvečer praznika sv. Rešnjega telesa so znamenje olepšali s cvetjem, zelenjem in podobami. Posebnost tega znamenja pa je bila kontrolna ura. Službeni gasilec je vsako noč za protipožarno varnost obhodil mesto. Ob prihodu do znamenja je navil uro, kot so temu pravili, ki je tako zabeležila njegov obhod. Za to delo je občina idrijskim gasilcem vsako leto primaknila nekaj denarja. Taki nočni protipožarni obhodi so se opravljali vse do 1. svetovne vojne. Znamenje je bilo dne 25. marca 1945 ob zračnem napadu na mesto porušeno.

Za gradom, tam kjer se pot odcepi v Gortanovo ulico, je stalo okoli 100 let staro, veliko zidano znamenje, ki je v višino merilo kar 4,5 m. Sprednjo veliko odprtino so zapirala mrežasta železna vrata. Glavna okrasna podoba v znamenju je predstavljala Brezmadežno. Ta slika je bila delo idrijskega slikarja Ludvika Grilca. V stranskih notranjih nišah je bil leseni kip Janeza Nepomuka in kip sv. Jožefa. Med tamkajšnjimi sosedi je bila stara navada, da so v večernih urah dolivali olje v zato pripravljeno posodo, tako da je v znamenju stalno gorela luč. Vsako leto na dan sv. Rešnjega telesa je bil v Idriji slavnostni sprevod s procesijo, ki je krenila iz župne cerkve na glavnem trgu. Poleg duhovne in civilne oblasti ter množice prebivalstva, so bili pri procesiji vedno navzoči tudi rudniški godbeniki. Eden od postankov sprevoda je bil tudi pri tem znamenju. Godbenikom je bil tak „počitek“ dobrodošel. Zaradi vročine in pihanja v godala so se jim grla do tu že kar izsušila. Zato se niso obotavljali in umo so v majhnih skupinah vstopali v gostilno pri Štepičevki, ki je bila tu blizu. Meseca

sl. 17 – „Pri Mariji Pomočnici“, akvarel slikarja Albina Vončina

sl. 19 – Znamenje sv. Jožefa

maja 1966 so delavci Komunalnega podjetja sporazumno z idrijsko dekanijo, znamenje podrli.

Za Gradom, vrh križišča, kjer vodi pot v „Žabjo vas“, stoji okoli 100 let staro zidano nišasto znamenje (sl. 19). Za njegovo vzdrževanje skrbijo tamkajšnji sosedi. Pogostokrat v večernih urah je znamenje razsvetljeno. V notranjosti stoji kipec sv. Jožefa, ki je bil že nekajkrat menjan, ker so prejšnjega ukradli ali pa poškodovali.

V Žabji vasi med Pirčevo hišo in Nikovo je stalo zidano nišasto znamenje, v katerem je bila podoba Brezmadežne. Praznika Velikega Šmarna, 15. avgusta vsakega leta, so se tamkajšnji sosedi posebno veselili. Na predvečer so v znamenje postavili tudi kip Matere božje, ki ga je v ta namen iz Benetk prinesla trgovka Golijeva. Ob vsaki strani znamenja so postavili še mlaja, na vrh katerih so obesili slovensko zastavo. Ko so Idrijo zasedli Italijani, seveda to ni bilo več mogoče. S pomočjo domačina je Italijanom celo uspelo to zastavo izslediti in zapleniti. Meseca septembra 1926 je bila velika povodenj. Pobesneli hudournik Nikova je prestopil svoje bregove in rušil ter odnašal vse, kar mu je bilo na poti. Narasla voda je takrat odnesla tudi to znamenje. Ko se je voda umirila, je od njega ostalo le nekaj kamnov. Narasla voda pa je takrat v Žabji vasi temeljito počistila tudi vso žabjo zalego, ki je vseskozi imela „domovinsko pravico“ v tem predelu Idrije. Pravijo, da kadar so tam regljale žabe, sta se dva težko na odprtem pogovarjala, tak je bil žabji trušč.

„Na „Zemlji“ je stalo zidano nišasto znamenje, posvečeno Rožnovenski Materi božji. Staro je bilo okoli 90 let. Na predvečer praznika, v mesecu

sl. 24 – Znamenje na „Luži“

oktobru, so se sosedi po starem običaju zbirali okoli znamenja ter molili in peli. Po osvoboditvi se zanj nihče več ni zmenil; začelo je razpadati, dokler ga niso podrli.

Ob Ferjančičevem vrtu na „Lenštat“ je stalo zidano nišasto znamenje, posvečeno sv. Antonu Padovanskemu. Staro je bilo 80 let in ga je sezidal Ivan Ferjančič, rudarski nadzornik, ki je bil tudi spreten izdelovalec lesenih figuric za jaslice. Znotraj znamenja je bil leseni kipec sv. Antona. V navadi je bilo, da so se na predvečer 13. junija okoli znamenja zbrali sosedi in s pobožnim obredom počastili svojega patrona. Po 2. svetovni vojni znamenja ni nihče vzdrževal, zato so ruševino odstranili.

Ob cesti pod Gorami, pod Pelhanovo hišo je stalo zidano znamenje, ki je bilo tudi posvečeno sv. Antonu Padovanskemu. Znamenje so odstranili leta 1916, ko so razširjali cesto in nanjo polagali tračnice za ozkotirno železnico „Feldbahn“.

Pri Čarjevih na „Luži“ stoji zidano znamenje v spomin na 1. svetovno vojno. Italijanska letala so takrat preletavala tudi Idrijo in odvrгла nekaj bomb. Ena je padla prav tam, kjer stoji znamenje (sl. 24).

Pri Kolerju na „Bruševšah – na „Balkanu“ – je stalo zidano znamenje z odprtino, ki jo je zapiralo zastekleno okno. Do leta 1921 je bil njen lastnik rudar Anton Koler. Prejšnje, ki je bilo tam že leta 1887, je lastnik povečal in mu dodal še dva kamnita stebrička, ki sta popestrila zunanji videz znamenja. Tako obnovljeno znamenje je svečano dočakalo veliki leseni kip Matere božje z Jezusom, ki so ga verniki prinesli od Fare. Na Veliki Šmaren zvečer so se

sl. 26 – Znamenje
pri Kumru

Brušerji zbrali okoli znamenja. Anton Koler je bil tedaj glavni vodja, ki je molil naprej, ostali pa so za njim ponavljali. Zbrani verniki so tudi po svojih zmožnostih prispevali nekaj drobiža, ki pa je komaj zadostoval za nakup svečave. Avgusta 1957 so neznani storilci poškodovali znamenje in ukradli bogato okrašeni kip Matere božje. Ko so novi gospodarji leta 1965 tam podri staro hišo, so odstranili tudi znamenje.

Na hribu pri Kumru stoji zelo staro znamenje slopaste oblike (sl. 26). Na kamnitem oboku je vdolana letnica 1725. Odprtino zapirajo železna mrežasta vrata. Znotraj je kipec sv. Antona Padovanskega. Pripovedujejo, da so v časih, ko so nosili pokopavat umrle na Gore, pri tem znamenju pogrebci počivali. Za vzdrževanje znamenja skrbijo Kumrovi.

Pohlep po denarju se je tudi v Idriji izrodil v uboj. Na tak dogodek je spominjala na občestno bukovo drevo pritrjena lesena tabla, na kateri sta bili napisani ime žrtve in letnica uboja. Dogodilo se je leta 1906 na samotni cesti, ki vodi skozi gozd do Bevkove domačije v Nikovi. Lesni trgovec Oswald, bil je menda iz Logatca, se je nekega poznega popoldneva istega leta napotil iz Idrije na Vojsko. S sabo je nosil precej denarja za izplačilo delavcem, ki so zanj napravljali les. Zlikovcu, ki mu je bila znana trgovčeva pot in namera, se je porodila zamisel o ropu. Zrtev je počakal na gozdnati poti ob potoku, jo udaril s topim predmetom po glavi in oropal. Naslednji dan je šel domačin iz „Riž“ v gozd po drva in našel pod cesto nepremično truplo oropanega. Leseno znamenje je viselo tam do leta 1916. Z drevesa so ga odstranili „črnovojniki“¹⁾ in ruski vojni ujetniki, ko so istega leta napejali električno žico iz Idrije do Čepovana. (Po pripovedovanju upok. rudarja Antona Bevka iz Idrije, Vojskar-ska, 37).

V jami na VII. obzorju v smeri od sl.j.št. 10 proti sl.j.št. 11 stoji znamenje iz začetka druge polovice 19. stoletja. Po ustnem izročilu je tu pred mnogimi leti zaradi izčrpanosti in bolezni umrl neki rudar. Po vsej verjetnosti je bilo znamenje postavljeno v spomin na ta dogodek. V nišasti vdolbini, ki jo je zapiralo zastekleno okence, je bil porcelanast kip Matere božje. V znamenju je pogostokrat gorela oljnata lučka—„šerblc“, za katero sta veliko let skrbela

rudarja Anton Rejc s Prejnute in Ivan Kanduč iz Zaspane grape. Avgusta 1953 je neznanec razbil okence in odstranil nabožni kip. Znamenje sameva. Pot do njega pa je danes že malce otežkočena. (Po pripovedovanju Rafaela Lapajmeta, poslovođaja j. Delo in nadzornika Ignacija Velikajmeta, Cankarjeva, 9).

Na koncu naj omenimo še nekaj znamenj, ki so nastala v novjšem času. Italijani so zraven vojaških utrdb (kavern) v Nikovi in Skirci leta 1943 postavili majhna znamenja. Danes nas spominjajo le še na čase, ko so italijanski vojaki tod okoli rožljali z orožjem in precenjevali svoje vojaške sposobnosti.

V Podroteji stoji zidano znamenje, ki ga bi lahko imenovali tudi znamenje miru, saj je bilo postavljeno kmalu po osvoboditvi 1945.

Znamenje je sezidal delovodja, ki je sodeloval pri gradnji novega mostu čez Zalo. V znamenju stoji kip Matere božje.

Spričo tolikšnega števila znamenj, ki so bila posejana po Idriji, je razumljivo, da je bilo tu tudi nekaj ljudskih umetnikov, ki so po „šihču“ na svojih domovih izdelovali in popravljali kipce in razne podobe. Ti so bili: Janez Kosmač, Jožef Šlabnik, Rafael Božič, Martin Dežela in še nekateri drugi.

Pripomočki: Marijan Zadnikar: Znamenja na Slovenskem, Ljubljana 1970
Mihael Arko: Zgodovina Idrije, Gorica 1931.

Opombe: 1)

To so bili vojni obvezniki stari nad 40 let, ki so za vojaške potrebe opravljali dela v zaledju.

Sl. 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 24, 26 so fotografski posnetki Jožeta Rupnika.

Podatke o znamenjih so prispevali:

sl. 1 – Franc Tratnik, rud. nadzornik v pokoju, Srebrničeva 10

sl. 2, 3, 4 – Franc Ferjančič, rudar, Čekovnik 28

– Julijan Kavčič, upokojenec, Čekovnik

– Franc Tratnik, rud. nadzornik v pokoju, Srebrničeva 10

sl. 5 – Franc Tratnik, rud. nadzornik v pokoju, Srebrničeva 10

Za znamenja v Grapi: Matevž Velikajne, upok. rudar, Srebrničeva 46

sl. 9 – Ludvik Kovačič, upokojenec, Vinka Mohoriča 10

sl. 10, 15 – Pavla Močnik, N. Pirnata 8

Za znamenja na Prejnuti: Janez Berčič, upok. rudar, Tomšičeva 12

sl. 13 – Jožefa Brejc, Gradnikova 4

sl. 17 – Albin Vončina, upok. učitelj, Boška Dedejča 8

– Marija Prelovec, Prelovčeva 4

Za znamenja za Gradom: Antonija Jurjavčič, Gortanova 4

sl. 19 – Ivanka Čuk ulica Zmage 6

Za znamenje v Žabji vasi: Marija Pirc, za Gradom 10

Za znamenje na Zemlji: Marija Murovec, Cankarjeva 10

Za znamenje na Lenštat: Marija Zelenč, Vodnikova 14

Za znamenje na Bruševšah: Slavka Majnik, Rudarska 21

Rafael Jereb, Rudarska 23

sl. 26 – Janko Miklavčič, Titov trg 13

KMEČKI DOM

Kmečki dom – priča naše preteklosti, izginja. Trdoživost kmečkega prebivalstva in ljubezen do zemlje, do svojega doma, je tako močna, da ponekod vztrajajo še danes v skoraj nemogočih razmerah, v primerjavi z življenjem v središčih. To trdoživost in ljubezen je pokazala tudi obnova domačij po osvoboditvi. Vendar je izginila nekdanja značilnost kmečkega doma. Današnji utrip življenja v kmečkih domovih je drugačen. Ni več tiste kmečke idile, ki je na zunaj kazala lepo podobo, v resnici pa ni bila taka.

Naslednji opis, ki se nanaša na domačije v cerkljansko–škofjeloških hribih, seveda ne bo popoln. Vendar bom skušal v njem predstaviti tudi nekatere podrobnosti, ki se bodo zdele nepomembne, vendar za takratne čase zelo važne. Če danes ugotavljamo, kaj je vodilo takratne prebivalce, da so postavljali nekatera svoja domovanja v krajih, ki so za današnje pojme najmanj primerni, moramo poznati vrsto okoliščin. Nekako od leta 900 dalje se je v teh hribih pričela naselitev z dveh strani, iz Poljanske doline in Tolminske. Čeprav je bila že v tistih časih opravljena razdelitev ozemlja, kjer danes poteka upravna meja med idrijsko in škofjeloško občino, so bili Tolminci hitrejši in so se naseljevali kar preko določene meje, tj. na škofjeloško stran.

Arhitektura in še nekatere druge značilnosti v teh krajih so si bile popolnoma podobne, kar pa se je izgubljalo proti Škofji Loki in Tolminu. Kakšna je bila torej kmečka domačija za kulisami idile:

Velika kmečka domačija – kmetija z veliko stanovanjsko hišo, hlevom, z enim ali dvema kozolcema, klanico (kolnica), drvarnico, z eno ali dvema kaščama, svinjakom, pajštvo za sušenje sadja in sušilno jamo za lan.

Vsa poslopja so bila krita s slamo–škopo. Strehe so bile strme, da je sneg lažje zdrsel z njih in seveda tudi deževnica, da streha ni trohnela. Dimnikov skoraj ni bilo, če je bil, je bil postavljen le na podstrešju in skozi streho na prosto, bil je lesen in prevlečen z ometom.

Na pročeljih stanovanjskih hiš, ponekod tudi na hlevih in celo na stebrih kozolcev so bile freske, ki so ponekod še danes ohranjene.

Majhna okna z navadnimi železnimi križi ali umetno kovanimi in ornamentiranimi, ter z okvirji iz klesanega kamna. Velika dvokrilna vhodna vrata (ta velika) so bila lepo izrezljana. Močni klesani kamniti podboji in obok, na katerem so bile vklesane začetnice imena in priimka gospodarja, ter letnica postavitve.

Skozi ta vrata je bil vhod v vežo. Veža je bila velik prostor, kjer je bila shramba za jarme, in komate če so imeli konje. Tu je bila postavljena stopa–phalnica za ječmen in proso. Velik okroglo izklesan kamen z udolbino je bil utrjen v tlaku, prav tako je bil utrjen tudi podstavek za stopo na nožni pogon. Tu so hranili tudi orodje, ki so ga uporabljali pozimi, ko so izdelovali lesene izdelke za domačo rabo: vozove, vozne koše, grablje, cepce in drugo. Veža je bila tlakovana z grobim kamenjem, zelo pogosto le s steptano ilovico. Bila je precej zakajena, ker je skozi kuhinjska vrata v ta prostor uhajal dim. Od

tu so vodile stopnice v nadstropje, pri večjih domačijah so bile kamnite, pri majhnih običajno lesene. Ena stranska vrata so vodila v glavno sobo—hišo, druga v klet. Velika kuhinja je bila prava prekajevalnica. Iz „žekna“, kmečke peči je uhajal dim in se prosto gibal po celem prostoru pod obok, kjer so sušili svinjino, od tu pa na podstrešje skozi veliko odprtino, ki je služila za dimnik.

Tudi podstrešje je bilo temu primerno okajeno, dim pa je uhajal na prosto skozi okna in špranje v opažu.

Kuhinja je bila črna, obokana, z majhnim ognjiščem pred kuriščem (žeknom) kmečke peči. Ob ognjišču so bile postavljene burklje, lopar, omelo za peč, pihalnik, stojalo za burklje in razni pripomočki za kurjenje in kuhanje v peči. Ob ognjišču je bila v zidu majhna vdolbina, kjer je bila shranjena goba in kresilo s katerim so zanetili ogenj. Tik ob vratih v vežo je bilo malo okence, da je gospodinja izpred peči lahko videla, če je kdo vstopil v vežo.

Ob ognjišču je bil vzdian velik kotel za kuhanje krme za prašiče, zraven pa še majhno ognjišče s kuriščem (žeknom) za peč v kamri. Opreme je bilo v kuhinji malo; majhna miza s prekrizanim stolom, odprta omara s policami, škaaf za vodo, ter dva ali trije za pripravo krme za prašiče, nekaj velikih železnih loncev ob steni ter posoda za pepel. Kasneje je bila ponekod nad ognjiščem napravljena mapa okrog velike odprtine, ki je služila za dimnik. Na zunanji strani te mape je bila polica, kjer so bili drobni pripomočki; posode za začimbami, kasneje tudi mlinček za kavo. Na steni ob vratih je bila pritrjena še velika lesena posoda za sol. Na zidu ob ognjišču je bil pritrjen železen kavelj za katerega so zatikali trsko, ki je osvetljevala ognjišče, ko je gospodinja pripravljala hrano.

Iz kuhinje so držala vrata v klet, kjer so hranili krmo za prašiče. Tu so bile tudi velike lesene kadi, ki so jih v jeseni napolnili z zeljem in repo. Klet je imela le majhno okence — lino, še to je bilo navadno zastrito s cunjō. Iz kuhinje so bila vrata še v kamro in mala vrata na prosto — na dvorišče. Zdraven je bilo še edino kuhinjsko okno, toda stekla so bila tako zakajena, da je bilo komaj zaznati prozornost.

Poleg veže je bila v polprizemlju še klet za krompir, jabolka, ter police na katerih so bile steklenice z žganjem. V tej kleti so bili tudi sodi, polni mošta—tepkovca, ki so jih navadno izpraznili ob košnji ali šele ob mlačvi žita. Ta klet je bila skrbno zaklenjena z veliko ključavnico. Ključ je nosila gospodinja v predpasniku, kar se je lahko opazilo, saj je bil ključ navadno zelo velik. Če gospodinja ni imela tega ključa, je bilo več vzrokov. Ali si je rada privoščila pijačo, ali pa je bil gospodar zelo skop.

Iz veže so vodila vrata v „hišo“, veliko kmečko izbo, ki je bila dnevni prostor, jedilnica in pozimi tudi delavnica. V kotu za vrati je stala velika kmečka peč. Okrog peči je bila klop, na vsaki strani ob zidu pa še „zdec“, pritrjen na klop. To je bil majhen sedež za eno osebo, nekoliko nižji od površine peči. Ponekod je imela peč še zapeček. To je bil prostor med steno in pečjo, po vsej dolžini peči, širok kakih 80 centimetrov ter približno 50 cm nižji od površine peči. Nad pečjo so bili pritrjeni v strop železni ali leseni kavlji, na katere so bili pritrjeni drogovi za sušenje perila. Kjer so bili pri hiši otroci, so se na teh drogovih sušile tudi plenice, ki so zaudarjale po blatu in seču, saj niso bile vedno oprane.

Na drugi strani ob vratih je bila v steni kakih 20 centimetrov globoka in 150 centimetrov široka in približno toliko visoka vdolbina za sklednik. V poševne

police napravljene iz letev so bile položene velike prstene sklede in „čerfe“ za mleko. Tik ob vratih je bil še lesen žličnik in porcelanasta posodica za blagoslovljeno vodo in molek z debelimi jagodami. Ker je bil pri roki, je služil tudi kot ustrahovalno orožje, neredko jih je poreden paglavec dobil po zadnji plati s tem predmetom.

Ob stranski steni je bil „veštr“ — mizarski stol, zraven hrastov čok, ki je služil kot tnalno za tesanje, nanj se je navadno usedel utrujeni delavec pri mizarskem stolu.

Komaj 50 centimetrov visoka okna so bila v zunanjih stenah. V manjših hišah po dve v vsaki steni, v večjih po tri. Na vsaki steni med okni, so bile vzdane lesene omare, kjer so hranili vsakovrstno ropotijo. V kotu med zunanjsima stenama je stala velika miza. Stojalo mize je bilo oblikovano, ponekod struženo, drugod izrezljano. V kakih 5–7 centimetrov debelo javorjevo mizo so bile vdlane z nagnojevimi paličicami črke IHS. Ob steni je bila pritrjena dolga klop, na eni strani mize kakšna dva metra dolg stol, na drugi, proti vhodnim vratom pa enosedežna stolica, na kateri je med obedom sedela gospodinja ali glavna dekla.

Pod klopjo, ob zunanji steni, je bil z leseno mrežo zagrajen prostor, kjer so pozimi bivale kokoši—nesnice, da so bile na toplem. Pomladi je bil ta prostor namenjen koklji in piščancem. Poleti pa so te mreže odstranili.

V kotu nad mizo je viselo razpelo s križanim ali doma izdelan oltarček, ob straneh dve nabožni podobi, naslikani na steklo. S stropa nad mizo je visela okrogla steklena posoda v njej pa sveti duh v podobi goloba.

Nad vrati v „kamro“ je bila majhna polica za toaletni pribor in zdravila; kafa, bencin, britev itd. Pod poličko je bila z nitjo pritrjena družinska pratika, odprta za tekoči mesec. Na tej strani ob peči je bila še „binkla“ za mesenje in pripravo kruha za peko. Če so bili pri hiši otroci, je bila tu še zibelka.

Pozimi je bila v „hiši“ raznovrstna oprema in orodje: stol za izdelavo koles za kmečke vozove, stol za izdelavo zob za grablje, stroj za rezanje trsk za razsvetljavo, kolovrat, gredeše, motovilo. Kjer je bil pri hiši tkalec, so bile ob steni v kamro postavljene tudi statve.

Strop v hiši je bil lesen, ponekod lepo izrezljane močne deske je v sredini podpiral močan tram z vdeleno letnico gradnje, v špranje za tram so bili zatakneni razni dokumenti; testamenti, pogodbe o dedovanju, pisma s pozivi na sodišče ali k notarju itd. V strpu sta bili izvrtani dve luknji, skozi katera so potegnili vrv, da so nanj privezali prašiča ob zakolu. Tlak je bil izdelan z mešanico živega apna in peska, če je bil v hiši lesen pod, je bila ob čelešniku tj. ob robu klopi ob peči, v pod vdeleno meter velika ploskev tlaka, da so nanj stresali ogorke s trsk s katerimi so svetili predicam. Trske so bile namreč pritrjene na klop ob peči s pripravo, ki so jo ponekod imenovali „sutan“.

Ob klopi, pod „zdičem“ je bil lesen pljuvalnik, napljen z žaganjem. Pod klopjo, okrog peči, je bil tudi lesen „zajec“ za sezuvanje škornjev, zraven pa so bili položeni čevlji, ki so jih očistili blata le v nedeljo zjutraj.

Kot že rečeno, so iz „hiše“ vodila vrata v „kamro“, manjšo sobo, ki jo danes uporabljajo za kuhinjo. Tu sta navadno spala gospodar in gospodinja, v veliki enojni postelji. Ta soba je služila tudi za hrambo nekaterih živil in obleke. Tudi v tej sobi je bila kmečka peč, vrata so vodila v „hišo“ in v kuhinjo.

Iz veže so vodile lesene ali kamnite stopnice v prvo nadstropje, v prostor, ki

so ga imenovali „sala“. Tudi v tem odprtem prostoru so hranili nekaj orodja in opreme.

Iz „sale“ so bila vrata v „ta gorenjo hišo“ in druge prostore v nadstropju. Največja vrata so vodila v hišo, ki je bila glavna spalnica z več posteljami, kjer sta spala mlada, gospodar in gospodinja. Tu so bile postelje, skrinje in omare, ki so jih prinesle k hiši neveste več rodov.

Če v tej sobi ni spal nihče od domačih, so bile postelje pripravljene za morebitne goste.

Tudi v gornji kamri, zraven „ta gorenje hiše“ je bila spalnica, predvsem za otroke oz. mlajše člane družine. Tu, razen postelje, ni bilo omembe vredne opreme, prostor je namreč služil delno tudi za shrambo.

Na nasprotni strani „ta gorenje hiše“ je bila soba za služičad – za dekle. Ta soba je imela majhno zamreženo okno, da vasovalci niso mogli skozenj. Tu sta bili dve ali tri postelje ter mogoče stara skrinja ali omara za obleke služkinj.

Iz te sobe so vodila vrata v sobo, ki je služila za shrambo suhega mesa, klobas in žita. Tu so bile velike lesene pregrade za žito, kjer je bilo vskladiščenega tudi več sto mernikov raznega žita. Tudi ta soba je bila skrbno zaklenjena in zavarovana z majhnim zamreženim oknom.

Iz „sale“ so vodila vrata še v sobo nad kuhinjo. Ta soba je bila namenjena za preužitkarja ali preužitkarco, ki je ostala sama, ali tudi za „starega strica“, ki je ostarel pri hiši, ne da bi se poročil.

„Ta mala vrata“ so bila na strani proti hlevu in seveda proti dvorišču, kjer so opravljali največ domačega dela in se poleti tudi največ zadrževali.

Hlev ni bil namenjen le goveji živini, temveč tudi ovcam, prašičem in kokošim. Bil je pravo leglo raznih bolezni, za katere so obolevale živali in pogosto tudi poginile. Gnoj so pozimi prekidali izpod živine na velike kupe ob strani, da je bilo v hlevu topleje, gnojnica pa se je pretakla po vsem prostoru. Hlev je bila tudi zimska spalnica za hlapce in pastirje. Hlapec je imel pod strop pritrjen pograd z odejo, pastir pa se je zakopal v steljo; poleti so ti spali na seniku.

V skednju nad hlevom so bile ob stenah obešene velike rete in cepci. Po odrih so bili zloženi škopniki slame za kritje streh. Največ je bilo seveda sena in slame.

Pred hlevom je stalo veliko korito izdolbeno iz debelega debla. Voda je pritekala iz bližnjega studenca po lesenih ceveh. Pri tem koritu so natakali vodo tudi za kuhinjo in druge potrebe, ker v kuhinjo ni bilo posebne napeljave.

Na velik kozolec so v jeseni odložili v „štante“ veliko količino snopov raznega žita, da se je osušilo do mlačve, kasneje tudi steljo za živino. V kozolcu je bilo večje število lesenih kmečkih voz, brez vsakega okovja ter razni „stroji“ vozni koš, brane, plugi, stol za trlice in druga poljska oprema.

Pri vseh večjih kmetijah je bila ena ali tudi dve bajti „kajži“, kjer je bivala družina „gosta“, dninarja pri kmetu.

Življenje na kmečkih domačijah

Na kmetijah je bilo v preteklosti veliko število ljudi. Poleg gospodarja in gospodinja ter otrok, je bila, posebno na velikih kmetijah številna služičad:

hlapec, volar, pastir, dekla (tudi dve), pesterne in pastirica. Poleg teh je bil vedno na razpolago tudi „gost“.

Najprej bom na kratko omenil služičad ali posle. Služičad je namreč v glavnem opravljala vsa dela. Posebno na velikih kmetijah je gospodar le razdelil delo, skrbel za red in vzgojo služičadi, ki je bila omejena le na strogo moralo, brezpravnost, kjer ni bilo mogoče uveljaviti nobenega lastnega svobodnega mišljenja. Služičad je bila le orodje gospodarja, dokler je bila sposobna za delo. Ponižno brez ugovaranja je delala, kar ji je bilo ukazano. Moralni red sta včasih prekršila le hlapec in dekla, kar jima je povzročilo težke posledice. Najboljši izhod je bil, da sta se poročila in živela kot „gosta“ na kmetiji. V času, ko je bila odprta pot v Ameriko, je hlapec po „zločinu“ pogosto pobegnil tja, dekla pa je morala od hiše. Veliko število bivših hlapcev in dekel se je na stara leta preživljalo z beračenjem od hiše do hiše. Le redke je ostal na kmetiji, kjer je dolga leta služil. Bil je zadovoljen, da je bil pod streho, pozimi na toplem in sit.

Delo služičadi se je začelo že pred zoro. Opraviti je bilo treba vsa dela pri živini v hlevu. Ko so prišli na delo dninarji, so morali z njimi na polje ali k drugemu delu. Opoldan so dninarji po kosilu počivali, hlapci in dekle so morali v tem času zopet opraviti delo v hlevu; nakrmiti in pomolzti. Zvečer, ko so končali delo na polju, je hlapce in dekle že tretjič čakalo delo v hlevu. Posebno hudo je bilo za te ljudi ob košnji, ko je bilo treba z delom vzpodbujati dninarje.

Na slabšem so bile dekle, ki so morale opravljati še razna hišna dela. Najbolj brezpraven je bil pastir, ki je bil podrejen vsem pri hiši, od gospodarja do volarja, vsak ga je imel pravico tudi tepsti.

Služičad na kmetijah ni imela nikakih prostih dni, le glavni hlapec je lahko v nedeljo popoldan zavil na vas ali v gostilno, če je imel denar. Družil pa se je lahko le s sebi enakimi. Obvezno so se morali ob nedeljah in praznikih udeležiti verskih obredov. Toda, prej so morali opraviti svoje delo v hlevu. Pastir je odgnal živino na pašo že pred zoro. Služičad je imela prosti dan na Jurjevo, ko so običajno menjali gospodarja. Takrat jih je novi gospodar peljal na sejem in v gostilno. Če pa so ostali pri prejšnjem gospodarju, je bila njegova dolžnost, da stori isto. Vendar jim je pogosto izročil le nekaj drobiža, ki naj bi ga zapravili ta dan.

Nekoliko več prostosti so imeli posli pozimi, posebno hlapci, če gospodar ni bil preveč zahteven. Dekle in pastirji so bili za to prostost prikrajšani. Dekle so morale presti prejo ali volno, pastirji pa izbirati žito za seme. Hlapci so v tem času marsikatero uro prelenarili v hlevu ali na kmečki peči. V zimskem času je bilo več „sopraznikov“, to so bili nekaki polprazniki. Ob teh dneh dekle niso predle, morale pa so hlapcem pomagati prekidavati gnoj v hlevu, da niso držale križem rok.

Omenil sem že, kje so bivali ti posli. Naj še omenim, da je pesterna ali pastirica spala na kmečki peči, zavita v obnošene suknjiče. Obleke so bile obešene kjerkoli, saj so itak imeli vsega dve obleki, eno za delo, drugo za praznik.

Plače teh poslov so bile več kot skromne. Poleg obleke so hlapci dobili nekaj tobaka, le ob koncu leta so prejeli tudi nekaj denarja za celoletno delo. Pastir ali pesterna pa sta celo leto delala za „cajhaste“ hlače ali obleko iz najslabšega blaga. Največje darilo je bilo, če je gospodinja dala pastirju ali pesterni hlebec črnega kruha, da sta ga nesla staršem.

Druga kategorija delovne sile na kmetijah so bili dninarji. Ti so prihajali na delo občasno; ob košnji, mlačvi, žetvi, pripravljanju drv za zimo itd. Tudi ti delavci so morali trdo delati, vendar niso imeli drugih obveznosti do gospodarja. Za dnino so prejeli plačo in hrano. Dninarili so tudi za razne usluge, ki jim jih je opravil gospodar. Bili so navadno z manjših domačij. Ker niso imeli dovolj vprežne živine za oranje, zato so jo dobili od večjega kmeta, to uslugo pa so mu povrnili z dninami.

Na tretjem mestu so bili razni obrtniki, ki so poleg dela na svojem domu hodili delat od hiše do hiše. To so bili prevsem čevljarji, krojači, šivilje, mizarji in kolarji. Obrt je bila svobodna in na kmetijah spoštovana. Ko so bili ti delavci na kmetijah, je bila boljša hrana za vse pri hiši, poleg te pa je obrtnik dobil še priboljšek.

Čevljarja, krojača ali šiviljo so najeli vsako leto, da so izdelali obleko in čevlje za vso družino in po potrebi tudi za posle. Medtem, ko je bila obleka za družino iz boljšega blaga – boljše domače platno ali kupljeno sukno, je bila obleka za posle narejena iz slabšega platna, od obleke do srajce in spodnjih hlač, če so jih sploh imeli. Tudi čevlji so bili za družino iz boljšega usnja, za posle pa iz svinjine. Običajna obutev za hlapca so bili škornji do kolena, ki jih je nekaj časa nosil ob nedeljah in praznikih, potem pa za delo. Če jih je imel le en par, jih je ob sobotah namazal z gorko svinjsko mastjo, kar je bilo tudi edino loščilo za čevlje. Mizarja so najeli pred poroko hčere, da je izdelal balo za nevesto. To je bila velika postelja, skrinja, kasneje tudi omara s predali (kosem) in seveda tudi zibelka.

Vse blago in usnje je bilo domače „proizvodnje“. Laneno platno so izdelali doma, kožo doma odrte živali so dali ustrojiti vaškemu strojarju.

Likalnikov niso poznali, pač pa so zmečkano perilo nategovali na nekakšnem lesenem valju. Tudi brisač niso poznali. Ob umivanju glave so se obrisali v spodnji del srajce, kopali pa se itak niso nikdar, ker je bilo „pregrešno“.

Pri vsaki kmetiji so imeli poleg goveje živine, največkrat neugotovljenega plemena, a tudi nekaj ovac in prašičev.

Vozili in obdelovali so le z volmi, ki so jih imeli več kot krav. Taki prevozi in obdelava je bila zelo počasna. Velike površine so orali z več parov volov. Na večjih kmetijah, kjer so imeli večje število volov, sta bila pri hiši dva volarja. Volar je bil hlapec druge kategorije, ki je imel opravka samo z volmi in je postal iz nekdanjega pastirja. Tako napredovanje je bilo zanj velika čast. Ko je postal volar, se je lahko pobahal pred vrstniki in se potem lahko z njimi družil. Po nekaj letih je volar postal hlapec.

Konj je bilo po kmečkih domačijah zelo malo. Imeli so jih le na takih kmetijah, ki so bile bolj „gosposke“. Uporabljal jih je gospodar, da se je z njimi vozil v sosednje kraje in v mesto. Če je konja kupil gospodar manjše kmetije, je vsa soseska govorila, da bo šel „grunt“ kmalu na „kant“ (na dražbo).

Vsa dela so opravljali ročno z doma narejenim orodjem, zato je delo potekalo počasi in marsikaj ni bilo pridobitno, vendar so opravljali tudi tako delo, ker je bilo podedovano. Če bi opustili kaj takega, kar je opravljal že prejšnji rod, bi se na smrt zamerili staremu očetu.

Veliko število koscev je kosilo puste senožeti, kjer je rasla le „sivka“. Kosec jo je cel dan nakosil komaj toliko, da bi jo posušeno nesel v košu. Mlačva je trajala cel mesec, mlatili so le s cepci. Vmes so za počitek „škopali“ tj.

pripravljali škopo za kritje streh ter čistili zrnje tako, da so ga premetavali z lopatami, po možnosti proti vetru, da je odnašal pleve. Še vedno ne dovolj prečiščeno zrnje so potem pozimi izbirali za seme.

Drva za zimo so pripravljali pozno v jeseni. Ker se niso dovolj osušila, se je potem gospodinja, ko je kuhala kosilo solzila, hrana pa je imela zadah po dimu.

Eno od večjih del je bilo tudi pospravljanje sadja. Okrog vseh kmečkih domačij je raslo veliko število hruškovih drevesc (tepk) iz katerih so stiskali mošt – tepkovec, iz tropin pa kuhali žganje.

Tepke so spravljali v večje čebre ter jih skisali, da so se ohranile za zimsko prehrano. Velike količine tega sadja so tudi posušili. Sadje za mošt so drobili z lesenimi, nalašč za to pripravljenimi bati v koritih, ki so bila izdolbena iz debelih debel.

Še večja delovna dogodka na kmetiji sta bila; žetev, ki je trajala več dni, kjer je od zgodnjega jutra do poznega večera želo deset in več žanjic, in drugič, ko je večje število teric trlo lan. Med ropotanjem trlic, se je mešal klepet teric in razna hudomušna opravila, ki so jih organizirale terice.

Za vsa ta dela je bilo potrebno veliko število cenene delovne sile. Drugega zaslužka ni bilo, zato so delavci z majhnih kmetij in bajt radi prihajali na delo, na dnino. Takrat so se pošteno najedli ter zaslužili tudi nekaj denarja. Denar je imel veliko vrednost, zato ga je bilo malo. Tudi najpremožnejši kmet se ni mogel pohvaliti, da ima dovolj denarja. Sicer so imeli domačijo za premožno, če je bilo v hlevu veliko živine in je bila tudi drugače dobro urejena. Denar je bilo težko dobiti, saj je kmet lahko prodal le kakšno žival. Les ni imel nikake vrednosti in tudi drugi pridelki so si le težko utrli pot na trg.

Gospodinjse so na svojo sramoto ostrigle lase in jih prodale branjevcem, da so za izkupiček dobile sukanec, šivanke, glavnik in nekaj sponk za lase. Prehrana na kmetijah je bila tako skromna, da si jo danes ni mogoče predstavljati. Glavna jed je bilo zelje z bobom. V postnem času, od pusta do velike noči je bilo zelje trikrat na dan, brez zabele. Skuhali so ga zjutraj, za druga dva obroka pa so lonec z zeljem spravili v „kahlo“ – majhno pečico v kmečki peči pri „zdiču“. V tej pečici je ostalo zelje še dolgo toplo. Krompir je bil v zelju samo ob posebnih priložnostih. Samega krompirja skoraj niso jedli, ker je zaradi degeneriranega semenskega krompirja, slabo obrodil.

Kosilo je bilo sestavljeno iz dveh jedi; kislega ali topljenega mleka in kuhanih suhih hrušk. Za spremembo je bil za večerjo ječmenov ali ovsen močnik. Če je bil močnik iz boljše moke in s sladkim mlekom, je bila to posebna poslastica.

Za zajtrk je bil večkrat samo bob z vsemi „fežinami“, ki so bodle po grlu. Mleko so kisali ali topili v „čerfah“, da so potem z njega posneli smetano. To mleko brez maščobe je jedla služičad. Maslo so pretopili in ga hranili v lesenih „dežah“.

Ječmen so „phali“ za ričet. To je bila že boljša prehrana, posebno, če se je gospodinja „zmotila“, in je v njem kuhala prašičje uho ali noge. Nekaj malega so sejali tudi proso, ki so ga prav tako „sphali“ za kašo. To pa je bila že praznična hrana. Ko so opravljali večja dela, so imeli delavci tudi malice; ržen ali ječmenov kruh, dopoldne „hruškovo vodo“, popoldne pa mošt.

Tekom leta pa so bili dnevi, ko se je jedlo „na veliko“. To je bil božič, pust, velika noč ter dva ali trije semanji dnevi. Toda, marsikdaj se je zgodilo, da je na božič ali na veliko noč, gospodar oklical post, da bi živina ne zbolela, tako so

bili posli prikrajšani za nekaj dni užitka. Posebno ob pustu in semanjih dneh je bilo na pretek suhega svinjskega mesa, ki je bilo tolikanj zaželeno, tiste dni so spekli bel kruh. V juhi je bil fižol, ki je bil redkokdaj na mizi v običajnih dneh.

Služičad se je ob teh dneh najedla do skrajnosti. Za marsikoga so morali poklicati padarja, da je preprečil okvaro želodca. Med posli so se našli tudi taki, ki so te dobrote prihranili za nekaj dni, čeprav je bilo ob postu strogo prepovedano jesti mesnino.

Tudi na svatbah je bilo vsega čez mero. Ob teh prilikah so prišle na mizo še „specialne jedi“. To so bili ajdovi štruklji, mlinci, štravbe, grah in kasneje tudi kava.

Največje razvedrilo je bil ples ob pustnih dneh in to posebno ob prihodu kolednikov. Poseben dogodek je bil semanji dan o katerem so še dolgo govorili. Nekaj zabave je bilo tudi ob dolgih zimskih večerih, ko so se zbrale predice in vaški fantje. Zaradi ljubosumnosti je večkrat nastal pretep med hlapci in kmečkimi fanti. Najslabšo je običajno „potegnili“ hlapce.

Ljudje na podeželju so bili v glavnem nepismeni, zato si med seboj niso pisali. Vse zadeve na sodišču ob prepisih posestva sinu ali hčeri ter druge uradne zadeve jim je reševal notar. Našli pa so se tudi razni „zakotni pisarji“, ki so navadno kmeta precej oskubili.

Sporočila so prenašali berači, ki jih je bilo v tistih časih precej. Vendar so bili dobrodošli, ker so prinašali tudi novice, čeprav so bile včasih stare tudi več mesecev. Če je bil berač bolj iznajdljiv in razgledan, da je znal pripovedovati (pri tem pripovedovanju je bilo le nekaj resnice, drugo pa si je sam izmislil, saj ga ni nihče preverjal), je bil še posebno dobrodošel in v njegovo torbo je padel tudi kos svinjskega mesa.

Tako prenešene novice so potem krožile, in končno so bile popolnoma spremenjene, celo grozotne — te so znali pripovedovati predvsem starejši ljudje. Posledica takega pripovedovanja je bil pri otrocih „strah“. Bili so boječi, povsod so videli strahove in prikazni.

Poseben strah so vzbujale uniformirane osebe, predvsem žandarji. Otroci so zbežali in se poskrili. Tudi odraslim se je stisnilo srce, ko so se pojavili. Prihod žandarjev je pomenil, da v kraju ni nekaj v redu, česar so se vsi bali.

Še in še bi lahko pisali o nekdanjem življenju na podeželju, čeprav je marsikaj zanimivega šlo v pozabo. V tem sestavku je namreč prikazan le drobec nekdanjega življenja na naših kmetijah.

„VEDNO JE OSTAL NAŠ STARI, DOBRI DELOVNI KAMERAD”

Tomo Brejc in naši izseljenci

Iz drobcev spominov, ki jih bom tu nanizala, prav gotovo ne bo podana celotna podoba življenja in dela Toma Brejca v odnosu do naših izseljencev. Čas se, žal, prehitro odmika in odnaša s seboj spomine in pričevanja. Tako bo ta moj zapis le bolj skromen poskus, ki naj, kolikor mi je v tem trenutku mogoče, osvetli to stran iz bogato razgibane dejavnosti, kateri je Tomo Brejc žrtvoval polovico življenjske dobe, ki mu je bila žal, tako kratko odmerjena.

Naj o tem najprej spregovori njegov tudi že vrsto let mrtvi prijatelj, upokojeni rudar iz Zagorja, povratnik iz Francije France Močilnikar z besedami, ki jih je Tomu Brejcu zapisal v decemberski številki prvega letnika Rodne grude, mesečnika Slovenske izseljenske matice leta 1954, ko je kot poslanec v zvezni Ljudski skupščini, podpredsednik Slovenske izseljenske matice in glavni urednik Rodne grude praznoval svoje petdeseti rojstni dan.

„Prav gotovo se naš dragi Tomo ne bo jezil, če izdam to njegovo skrivnost vsem tistim, ki ga poznajo in imajo radi in teh res ni malo,“ pravi France Močilnikar v uvodu in nadaljuje:

„Kdo izmed izseljencev ne pozna Toma Brejca, saj je lep kos življenja – celih dvajset let, žrtvoval za interese izseljencev. Sam delavski sin in delavec se je že v zgodnji mladosti spoznal z vsemi težavami in krivicami, ki so jih bili nekoč pri nas deležni delavci. To je vtisnilo vsemu njegovemu življenju neizbrisen pečat. Ker se je odkrito in odločno boril za pravice delavcev, ga je policijski režim v stari Jugoslaviji za vselej izgnal iz države. In tako je prišel med nas – slovenske izseljence v Franciji. Najbolj ga poznajo rojaki v severni Franciji v Pas de Calais in v Nordu, kjer se je mudil več let in se je v tem času temeljito poglobil v naše življenje in naše potrebe. Poznajo ga pa tudi naši izseljenci v drugih krajih Francije, v Belgiji, Holandiji in Vestfaliji. Njegovo ime je prodrlo tudi v ZDA, v Kanado in druge dele sveta. Midva sva se spoznala pred dvajsetimi leti na nekem sestanku v Sallauminesu. Predstavil nam ga je tovariš Janez kot novodošlega izseljenca, ki se je moral umakniti pred besnečimi žandarji v stari Jugoslaviji in bo odslej živel med nami. Kmalu smo bili v živahnem pomenku. Postal nam je najboljši tovariš in učitelj. Tudi potem, ko je odšel v Pariz kot urednik lista „Glas izseljencev“, je bil še naprej povezan z nami ter nas je bodril, da vztrajamo pri našem delu. Posebne zasluge ima tovariš Brejc za enotnost Jugoslovanov v Franciji.

Ko je izbruhnila druga svetovna vojna, je bil Tomo Brejc med tistimi, ki so zapustili Francijo in odšli v slovenske gozdove, da bi se borili proti nemškemu in italijanskemu okupatorju. Po osvoboditvi se ni več vrnil v Francijo, ker je posvetil vse svoje sile obnovi domovine. Pri svojem odgovornem delu pa ni nikoli pozabil na izseljence. Spet nas je obiskal v Franciji ter nam prikazal pravo

podobo nove Jugoslavije. Pozneje, ko je zavzemal že visok položaj – bil je minister za delo – se ni prav nič spremenil. Ostal je isti Tomo Brejc, naš stari, dobri delovni kamerad, kakršnega smo poznali v Franciji. Za vsakega ima prijazno besedo in topel, prijateljski stisk roke, in vsakemu, ki ga poprosi za pomoč, iz vsega srca rad pomaga, če mu je le mogoče . . .“

Tomo Brejc se je rodil 18. decembra 1904 v Dolenjih Novakih pri Cerknem. Oče je bil rudar, mati poljedelska delavka. Težko so živeli kakor so takrat vse delavske družine. Takole je sam pripovedoval: „V družini je pogosto vladalo hudo pomanjkanje. Bilo nas je pet otrok, očetov zaslužek največkrat ni zadoščal, da bi mogli živeti. Ko mi je bilo štirinajst let, sem odšel v gozdove in opravljal najtežja dela, tudi taka, ki bi jih smeli opravljati le odrasli moški, kakor na primer podiranje dreves. Ko mi je bilo šestnajst let, sem se pri delu težko ponesrečil. Ker me podjetnik ni zavaroval pri uradu za socialno zavarovanje, sem ostal brez sredstev za življenje. Tožil sem ga, ker takrat je že moral po zakonu biti vsak delavec zavarovan v bolniški blagajni. Podjetnik je najel advokata in jaz sem tožbo izgubil. Plačati sem moral še sodnijske stroške. Ta krivica je udarila pečat vsemu mojemu življenju.“

Potem je šel za delom na tuje. Šel je na Koroško, zatem na Dunaj kjer je delal kot gozdarski in nato kot gradbeni delavec. V Avstriji se je izobraževal v večernih tečajih, ki so jih organizirali sindikati. Leta 1930 je prispel v Jugoslavijo. Delal je pri različnih gradbenih podjetjih kot delavec, med drugim tudi pri regulaciji Ljubljane v Ljubljani. Takrat so delavce strašno izkoriščali. V njem je vrela kri tolminskih puntarjev. Bil je med tistimi, ki so se odločno borili proti protiljudskemu režimu tedanje vlade. Zaprli so ga in obsodili na robijo v zloglasni Mitrovici.

Ječa ga je še bolj ojeklenila. Vrnil se je med delavce. S tovariši je organiziral Zvezo gradbenih delavcev. Ta organizacija je bila pobudnica in organizatorica velike stavke gradbenih delavcev, ki se je razrasla v široko mezno gibanje izkoriščanega delavstva. Tomo Brejc je v te stavke vložil vsa svoja prizadevanja. Bile so uspešne. On pa je bil zatem s policijskim odlokom izgnan iz države.

Stopil je na pot izganca, ki ga je povedla v Francijo. Tam se je srečal z našimi izseljenci – rudarji, ki so zaradi naprednega prepričanja izgubili kruh doma in so morali ponj na tuje. Tomo Brejc se je med rudarji v severni Franciji takoj vključil v napredno gibanje. Leta 1937 je postal urednik lista Glas izseljencev, ki je izhajal v Parizu. Ta list je urejal vse do izbruha vojne, ko se je ilegalno vrnil v Jugoslavijo.

Tudi kot borec-partizan z ilegalnim imenom Pavle je prevzel odgovorne naloge: bil je med organizatorji ljudske vstaje v kamniškem okraju in zatem v Slovenskem Primorju. Po osvoboditvi je z veseljem prevzel nove naloge. Bil je predsednik Zavoda za socialno zavarovanje v Sloveniji, zatem minister za delo pri slovenski vladi, več let vodilni funkcionar Sindikatov Jugoslavije, direktor konzorcija Ljudske pravice, nato njen glavni urednik, zvezni ljudski poslanec itd.

In bil je tudi med pobudniki za ustanovitev Slovenske izseljenske matice. Ob desetletnici njene ustanovitve leta 1961 je Tomo Brejc v Rodni grudi na strani 77 takole opisal potek priprav za ustanovitev Slovenske izseljenske matice:

„Oktobra 1950 sem službeno obiskal pariški jesenski velesjem in obrtno razstavo v Lyonu. Po vrnitvi iz Lyona sem se sestal z nekaterimi člani

Piknika v Kamniški Bistrici se je udeležil tudi podpredsednik Maticе in urednik „Rodne grude“ Tomo Brejc. Na sliki s sinom v sredi med rojakoma F. Česnom in J. Durnom

Dva stara znanca iz predvojnega delovanja naših izseljenskih organizacij Tomo Brejc, urednik nekdanjega Glasa izseljencev v Parizu, in nekdanji dolgoletni tajnik podporne jednote v P. de C. France Močilnikar

osrednjega odbora „Društva izseljencev Jugoslavije“ v Parizu. Zanimal me je gospodarski in socialni položaj naših rojakov v Franciji pa tudi dejavnost njihovih kulturnoprosvetnih društev po vojni. Iz pripovedovanja članov zgoraj omenjenega odbora sem si zlasti zapomnil njihovo ugotovitev, da je namreč tako stalinska kakor belogardistična gonja proti FLRJ med rojaki doživela popoln neuspeh, da je večina rojakov v Pas de Calais, v Moselle, Meurthe Moselle, pa tudi v naselbinah na jugu Francije ostala zvesta svoji rojstni domovini. Razumljivo je, da me je ta vest še posebej razveselila. S prijateljem Stanetom Kolmanom, ki je bil tedaj načelnik konzularnega oddelka na ambasadi FLRJ v Parizu, sva se odpeljala v Pas de Calais in obiskala naše rojake v Lensu, Vendin le Vielu, Winglesu, Sallauminesu, Lievinu in v Bruay. Na povratku iz Bruaya sva imela daljši razgovor s pokojnim Leopoldom Suhadolčanom v Lievinu, ki je bil prav tako član osrednjega odbora „Društva izseljencev Jugoslavije“ v Parizu. Potrdil je, da bi lahko na prste prešteli vse tiste naše izseljence v Pas de Calaisu, ki jih je FLRJ sovražna propaganda dejansko pridobila, kakor tudi, da večina naših rojakov v Pas de Calaisu odkrito izraža svoje simpatije do nove Jugoslavije in zaupanje v njenega voditelja maršala Tita. Na tem sestanku smo govorili tudi o nujnosti ustanovitve take organizacije v domovini, ki bi se posebej ukvarjala z izseljensko problematiko ter povezovanjem rojakov z njihovo rojstno deželo.

Po vrnitvi v Ljubljano sem predsedništvu Osvobodilne fronte Slovenije (Socialistična zveza delovnega ljudstva) poročal o tem obisku in podčrtal potrebo ustanovitve take organizacije ali društva, ki bi brez ozira na politično ali versko pripadnost vzdrževala, poglobljala in utrjevala povezanost vseh poštenih in narodno zavednih rojakov z rojstno domovino — novo Jugoslavijo. Predstavnik OF mi je povedal, da je istega mišljenja tudi pisatelj Tone Seliškar, ki se je pred kratkim vrnil z obiska pri ameriških Slovencih in ki je obenem tudi že predložil, naj bi se novo društvo imenovalo Slovenska izseljenska matica — ime, ki nam je bilo vsem všeč. Tajništvo OF je organiziralo moj prvi sestanek s književnikom Tonetom Seliškarjem, na drugem sestanku pa je sodeloval tudi znani novinar in publicist Stane Lenardič. V času november—december 1950 smo izvedli priprave za ustanovni občni zbor Maticе in sestavili začasna pravila.

Kako toplo je vsa slovenska javnost pozdravila ustanovitev Matice, dokazuje udeležba na ustanovnem občnem zboru. Prezidij Ljudske skupščine LRS, najvišjega organa oblasti, je zastopal njegov podpredsednik pisatelj France Bevč, vlado LRS sem zastopal jaz, predsedništvo OF tov. Franc Lubej, slovensko univerzo univ. prof. dr. Anton Melik, medicinska fakulteta je bila zastopana posebej, Zvezo sindikatov pokojni Mavricij Borc, Ljudsko prosveto prof. Janko Liška, Društvo književnikov pisatelj Tone Seliškar, Rdeči križ Slovenije tov. Jozže Kopitar itd. itd. To je le del imen, ki sem jih napisal v moji beležnici tega dne. Navzoč je bil tudi predstavnik mesta Ljubljane ter zastopniki okrajev, iz katerih izhaja največ izseljencev. Prisotni so bili tudi znani rojaki—povratniki: Medvešček, Močilnikar, Pink, Gole, Jezeršek, za ta imena vem, vseh si nisem utegnil zapisati. Prvi odbor je bil sestavljen takole: predsednik Tone Seliškar, podpredsednik Tomo Brejc, tajnik Stane Lenardič, blagajnik Svetko A. Kristan in še okrog 15 do 20 odbornikov, med katerimi so bili tudi rojaki—povratniki, ki sem jih že navedel.“

Uvodno besedo je na ustanovnem občnem zboru Matice spregovoril Tone Seliškar, zatem pa je govoril o nalogah Matice Tomo Brejc, ki je dejal, da novo življenje, ki ga gradimo, z neodložljivo nujnostjo zahteva ustanovitev društva ali organizacije, katere naloga bo, da kar najbolj razvije, razširi in okrepi stike z našimi izseljenci v vseh državah, v katerih bivajo. Naglasil je, da moramo Slovenci, zdaj ko smo prvokrat v zgodovini vzpostavili svojo svobodno državo, vse drugače skrbeti za povezavo z našimi izseljenci, kakor je to bilo v stari Jugoslaviji, da moramo storiti vse, da jim pomagamo v njihovem kulturno-prosvetnem delovanju, da jim moramo posredovati vse narodne in socialne pridobitve, katere si je naše ljudstvo priborilo z zmago narodnoosvobodilne borbe, in končno, imeti moramo center, ki bo pomagal izseljencem tudi v pogledu njihovih individualnih potreb in želja. Naloga Slovenske izseljenske matice bo, da z vsemi ustreznimi sredstvi pogloblja in krepi stike med domovino in našimi izseljenci v tujini, da vzdržuje stike z njihovimi kulturnimi, podpornimi, prosvetnimi in političnimi organizacijami in ustanovami, da pošilja tem društvom in ustanovam knjige, časopise, filme, glasbeno gradivo, da se trudi za to, da se Slovenija čimbolj spozna z razmerami v katerih žive naši izseljenci, da organizira medsebojne stike, zlasti take, ki prispevajo k čim večjemu medsebojnemu kulturno umetniškemu in znanstvenemu sodelovanju in da posveti še posebno skrb izseljenski mladini.

Leta 1954 je začela Matica izdajati svoji redni publikaciji: Slovenski izseljenski koledar in mesečno ilustrirano revijo Rodno grudo. Tomo Brejc je postal glavni urednik revije. Kot sodelavka v uredništvu sem se takrat prvokrat srečala z njim in že takrat sem spoznala kako je z vsem srcem navezan na naše izseljence in kako globoko jih razume. Čeprav so bila razpoložljiva sredstva skromna in zato obseg revije omejen, je želel, da bi v tem skromnem okviru revija nudila tistim, ki jim je namenjena, čimveč. Dolgo ji je izbiral ime, ki naj bo toplo kakor ljub domač pozdrav. Končno se je odločil: „Rodna gruda“ naj se imenuje. Se vam ne zdi, da to ime lepo domače zveni?“ me je vprašal. Pritrčila sem. Potem sva dolgo reševala vsebino. Čimbolj pestra naj bo. Približa naj našim ljudem zunaj današnja dogajanja in napredek doma, prinaša naj čimveč novic, raznih nasvetov, kotichek za mladino, za gospodinje, pa seveda povesti, črtice in pesmi, dopise izseljencev, novice o njihovem življenju, društvih

itd. Beseda naj bo preprosta, domača. Pa čimveč lepih slik domačih krajev. Kmalu zatem je odšla v svet med naše izseljence prva številka revije Rodna gruda. Na naslovni strani je bila zimska podoba Srednje vasi pri Bohinju. Za uvodno vinjeto pa je na prvi notranji strani ljudski umetnik Maksim Gaspari upodobil slovensko mater, ki se sklanja nad zibelko.

Tako si je začela „Rodna gruda“ utirati pot v svet, v domove naših ljudi. Od tam pa so začela v vse večjem številu prihajati pisma z naročili, pohvalami, željami pa dopisi, ki so pripovedovali o življenju in delu naših na tujem, o njihovih društvih itd. katerih smo bili še posebej veseli.

Čeprav je bilo sodelovanje pri Slovenski izseljenski matici in delo glavnega urednika Rodne grude le ena od njegovih številnih zadolžitve se ji je Tomo Brejc posvetil z vsem srcem, z vso zavzetostjo. Prebral je vse dopise namenjene uredništvu in na mnoge v začetku tudi sam odgovarjal. Sodeloval je pri sestavi vsebine, sam iskal sodelavce za odgovornejše članke in veliko tudi sam pisal. Posebej skrbno je izbiral slike za objavo iz predloženega slikovnega gradiva. Od tise za naslovnice je večkrat pregledal preden so odšle v tisk. Tiskarne so bile takrat preobremenjene in tako se je tisk Rodne grude dostikrat zavlekel, kar je bilo posebej nerodno za naše ljudi po svetu do katerih je imela vsaka številka revije tako dolgo in dostikrat zelo težavno pot. O tem kako težko pričakovana je vsaka številka revije pri naročnikih, je Tomo Brejc vneto govoril tiskarjem na novoletnih pogostitvah, na katere jih je povabilo uredništvo.

Tudi sam je vneto pisal o marsičem kar je zanimalo naše delavce onkraj domačih meja. O socialnem zavarovanju v Sloveniji, o novem zakonu o invalidskem zavarovanju, o nalogah Sindikatov Jugoslavije, o Zvezi Svobod in prosvetnih društev Slovenije, o praznovanju slovenskih gradbenih delavcev itd. itd. Pisal je tudi zgodbe in črtice o ljudeh, ki jih je v življenju v resnici srečal in spoznal njihove, resnične zgodbe. Pisal je o gradbincu Florijanu s katerim sta se pred vojno spoznala pri gradnji neke stavbe za Bežigradom v Ljubljani. Z ženo Ano sta mu pomagala, ko je bil zaradi političnega dela zaprt in kasneje brezposeln. V partizanih sta se s Florijanom spet srečala na Gorenjskem. Trdno je verjel v zmago pravice, v svobodo, a je ni dočakal. Družino so mu po izdaji Nemci zažgali v domači hiši in sam je padel pod gorenjskimi gorami v marcu 1942. Pisal je o Mariji, vdovi iz Kamnika, katere mož je kot vojak oslepel v prvi svetovni vojni, pa mu tedanji oblastniki niso priznali skromne invalidnine. Izstavili so mu le dovoljenje, da sme beračiti po vsej Jugoslaviji. Ubogi slepec, oče treh mladoletnih otrok je nekoč na cesti obnemogel in umrl. Šele po drugi svetovni vojni je njegova vdova dobila invalidsko pokojnino. Pisal je tudi vedrejši stvari. O ljudeh svojega domačega kraja – vasi, iz katere drži široka bela cesta v svet. Po njej so mnogi odšli, malokateri pa se je vrnil domov – umret. Pisal je o posebnostih svojega kraja, ljudi, kakršne najdemo marsikje in se jih radi spominjamo. Napisal je še marsikaj.

Kot podpredsednik Slovenske izseljenske matice in glavni urednik Rodne grude se je rad udeleževal sprejemov in prireditev namenjenih našim izseljencem. Posebej se je zavzemal za povratnike, posredoval in pomagal, če so bili v težavah in tiste, ki so nekoč sodelovali pri naprednem delavskem gibanju navajal, naj pišejo svoje spomine, zbirajo in hranijo dokumente kot dragocen prispevek k naši zgodovini delavskega gibanja. Pri vsem tem jim je tudi sam neposredno pomagal.

Čeprav vedno zaposlen in vse bolj bolehen, je za izseljence, če so ga obiskali ali se želeli o tej ali oni težavi posvetovati z njim, zanje vedno našel, odnosno si pritrgal čas. Enako je bilo tudi za uredniške pomenke o Rodni grudi.

Zdravje se mu je vedno bolj slabšalo. Marsikatero dolžnost je moral odložiti. Odpovedal se je tudi mestu podpredsednika pri Slovenski izseljenski matici. Toda ostal je še vedno glavni urednik Rodne grude. „Rad jo imam,“ je dejal. „Teško jo bom pustil.“

In kjerkoli je bil in čeprav mu je bilo hudo, ni pozabil Rodne grude. Korekture ali gradivo sem mu prinašala tudi v sanatorij, zdravilišče ali domov, kadar je bil bolan.

Kadar je zvedel za smrt rojaka, ki ga je poznal, ali tovariša iz predvojnih ali vojnih borbenih let, se je globoko zamislil.

„Odhajajo,“ je tiho dejal, „odhajajo drug za drugim – treba se bo pripraviti.

Končno se je moral v maju 1961 tudi Rodni grudi odpovedati.

„Teško mi je, a moram. Zdravnike je treba vseeno vsaj malo ubogati. Polagoma bom opustil vse. Seveda pa bom sodeloval, kolikor bom mogel. Pisal bom. Oh, načrtov imam od sile dosti.“

Obljubil je, toda huđi srčni napadi, ki so bili vedno pogostejši, so večino teh načrtov preprečili.

Malo pred smrtjo so me poklicali v bolnišnico Petra Deržaja, kjer je ležal. Nisem slutila, nisem hotela verjeti, da naj bi bilo to zadnje slovo. Saj je bil že velikokrat bolan. Ležal je med blazinami in se mi mirno smehljal. Pripovedoval mi je o prijatelju dr. Jožetu Potrču, ki je nakaj dni prej umrl. Ležal je v sosednji sobi. Vsak dan sta si sporočala pozdrave. Grenko je rekel:

„Drug za drugim gredo. Zdaj vem, treba bo iti.“

Ugovarjala sem, tolažila, a vse besede so padale nekam v prazno.

V pomenku, ki se je razpletel potem, je omenil Rodno grudo.

„Vsako številko preberem do zadnje črke. Dobra je. Vsebinsko bogata in pisana tudi za mlade izseljence. Tako je prav.“

Ko sem odhajala me je dolgo držal za roko.

„Hvala za zvesto sodelovanje,“ je rekel. „Zelo rad sem delal za Rodno grudo.“

V prsih me je dušilo, a še vedno nisem mogla in ne hotela verjeti, da naj bi bilo to zadnje slovo.

Res se je še za kratek čas vrnil domov k svojim. Hodil je na krajše sprehode. Pa je moral kmalu spet nazaj po hudem srčnem napadu. In spet se je zdravje maloboljšalo. Zdravniki so mu dovolili, da se je za nekaj ur vozil domov k ženi in otrokom, ki jih je imel tako rad.

Čisto do zadnjega je prihajal k svoji družini. Dal jim je zadnje utripe svojega srca.

Ob devetih zvečer tretjega februarja 1964 mu je srce za vselej obstalo. Ko je ležal na mrtvaškem odru v prostorih Ljudske skupščine, so se na častni straži ob krsti zvrstili njegovi številni sodelavci in prijatelji. Med njimi so bili tudi izseljenci – povratniki – njegovi dobri prijatelji iz težkih dni.

Obvestila, poročila, recenzije, kritike

V Kozjeku II, Dolenja Trebuša, 1977 Rafael Podobnik

OB SEDEMESELETNICI IDRIJSKEGA ROJAKA VELEMOJSTRA VASJE PIRCA

Ljubitelji šahovske igre smo se v laskem letu spomnili dvojnega praznovanja idrijskega rojaka in šahovskega velemojstra Vasje Pirca, ki je najprej v avgustu praznoval petdesetletnico mojstrstva, 19. decembra pa sedemdesetletnico rojstva.

Vasja Pirc se je rodil 19. decembra 1907 v Idriji. Šahirati se je naučil doma v družini, saj sta igrala šah oče in mati. Pozneje je imel v šoli mnogo prijateljev, ki so radi šahirali in prebili mnogo časa ob šahovnici. S starši se je preselil v Maribor, kjer je bil na klasični gimnaziji najboljši dijak in tudi šahist.

Šolanje je nadaljeval na univerzi v Ljubljani, kjer je študiral zgodovino in geografijo. Kot dvajsetletni mladenič je leta 1927 postal prvak Ljubljanskega šahovskega kluba, avgusta istega leta je na V. nacionalnem amaterskem turnirju v Karlovcu osvojil prvo mesto in s tem naslov nacionalnega mojstra. Nekaj časa je bil na študiju na Dunaju in tako spoznal takrat slovečo „Dunajsko šahovsko šolo.“

Že leta 1929 je sodeloval v Rogaški Slatini na mednarodnem turnirju in osvojil naslov mednarodnega mojstra. To je bil čas, ko je velemojster dr. Milan Vidmar že zapuščal šahovsko areno in Slovenci prav po zaslugi Vasje Pirca nismo ostali brez vidnejšega predstavnika na šahovskem področju. Mladi Vasja je spoznal, da mu šah odpira pot v svet in tako se je napotil na mednarodne turnirje po Evropi.

Njegovi najvišji uspehi v bogati šahovski karieri so naslednji:

Štubnianske Toplice 1930: II. mesto na turnirju mladih mostrov;

Praga-1931, predolimpijski turnir: II. mesto;

Sliač 1932: III. mesto;

Budimpešta – Ujpest 1934: II. mesto;

Maribor 1934: I. in II. mesto z L. Steinerjem;

Podjebradi 1936: IV. in V. mesto;

Lodž 1938: I. mesto. Za ta rezultat je dobil leta 1953 tudi uradni naslov velemojstra. Naključno se je Pirc prav takrat mudil v Idriji, kjer je odigral simultanko. Ko mu je takratni tajnik šahovskega društva Srečko Logar prinesel časopis z objavo te novice, je bil zelo srečen in je ves zadovoljen sprejel tudi prvo čestitko rojaka;

Harzburg 1938: I. mesto;

Turnir na Nizozemskem leta 1933; I. mesto.

Velemojster Vasja Pirc

Tudi po osvoboditvi je nadaljeval z uspehi v mednarodni šahovski areni in na jugoslovanskih turnirjih:

Teplice—Šanov 1947: I. — II. mesto z O'Kellyjem;

Amsterdam 1950: IV. — V. mesto;

Beverwijk 1954: I. — II. mesto;

Amsterdam 1954: I. mesto.

Vasja Pirc je bil olimpijski reprezentant in petkrat državni prvak.

Na olimpiadah je sodeloval: Praga 1931, Varšava 1935, Stockholm 1937, Dubrovnik 1950 (zlata medalja), Helsinki 1952 (bronasta medalja) in Amsterdam 1954 (bronasta medalja).

Državno prvenstvo pa je osvojil Beograd 1935, Novi Sad 1936, Rogaska Slatina 1937, Beograd 1948/49 in Zagreb 1953.

Leta 1949 je na Bledu odigral dvoboj z bivšim svetovnim prvakom in sedanjim predsednikom FIDE dr. Maxom Euwejem in dosegel neodločen rezultat 5:5.

Vasja Pirc je priznani šahovski teoretik in pisec. Prispeval je teoretske preglede za mnoge knjige o turnirjih, ki so izšle doma in v tujini. Posebno slóvi kot odličén raziskovalec teorije šahovskih otvoritev. V različnih otvoritvah je odkril pomembne novosti, ki so po njem dobile ime v šahovski literaturi. Njegovo najbolj cenjeno delo „Novejša teorija šahovskih otvoritev“, ki je izšla v petih knjigah, obravnava kraljevoindijske sisteme. Izdal je tudi monografijo „Sto izbranih partij“. Teoretsko in praktično je obdelal otvoritev, ki je sedaj splošno imenovana Pirčeva obramba.

Velemejster je mnogo pripomogel, da je bila Ljubljana po osvoboditvi prvi šahovski center v državi. Takrat je bil Pirc tudi urednik slovenske šahovske revije „Šah“.

S svojo vsestransko šahovsko ustvarjalnostjo se je Vasja Pirc uvrstil

med največje ustvarjalce jugoslovanske šahovske šole. Ob šestdesetletnici je prejel tudi „Bloudkovo nagrado“ za ustvarjalno delo na področju šahovske literature in tekmovalne dosežke v bogati šahovski karieri. Prav tako je prejel tudi visoko odlikovanje predsednika republike Tita.

Vkljub letom je Pirc še vedno šahovsko aktiven. Tako sodeluje kot sodnik na Vidmarjevih spominskih turnirjih, kot komentator pa v „Šahovskem informatorju“. Od lanske jeseni ureja šahovsko rubriko v „Primorskem dnevniku“, ki izhaja v Trstu, in tako prispeva k širjenju šahovske igre med zamejskimi Slovenci.

Slovenski šahisti smo mu ob praznovanju sedemdesetletnice izrekli iskrene čestitke z željo, da bi še naprej bogatil slovenski in jugoslovanski šah.

Silvo Kovač

23. Šampionat SFRJ ČATEŠKE TOPLICE 1968

BARETIĆ — PIRC

Pirčeva obramba

1.e4 d6 2.d4 Sf6 3.Sc3 g6

To so osnovne poteze Pirčeve obrambe, ki je dobiła ime po velemejstru Pircu. Obramba je sicer stara, vendar pa ni bila teoretično in praktično obdelana. Moderna turnirska praksa je bila prav po zaslugi slovenskega velemejstra obogatena s tem obrambnim sistemom.

4.f4 Lg7 5.Sf3 0—0 6.Ld3

Aktivno nadaljevanje. Po 6.Le2 črni nadaljuje 6...c5 7.dc5 Da5 8.0—0 Dc5: + z aktivno igro.

6...Sc6 7.Le3 e5 8.fe5 de5 9.d5 Sd4 10.Se5: ?!

Dvorezna poteza. Za belega je boljše 10.Sd4: Sg4 11.Sf5 gf 5 12.Lc5.

Samo ta žrtev daje črnemu možnost za kombinirane grožnje v napadu. 11.Ld4: Sf4 12.Lf1

Beli že igra netočno. Tudi 12.Lc4 vodi po 12.Sg2:+ 13.Kf2 Dh4 + 14. Kg2: Lh3+ 15.Kg1 Tad8 belega v poraz. Najboljše je 12.Se2 12...Se6 13.Sg6:

Protižrtev, na katero je beli polagal vse nade. Toda Pirc je pripravil žrtev kvalitete, za katero je dobil močan napad.

13..Ld4:! 14.Sf8: Dh4+ 15.Kd2 ?? Po tej napaki je beli izgubljen. V remi je vodilo nadaljevanje: 15.g3 Lc3:+ 16.bc3 De4+ 17.De2 Dh1: 18.Se6:! Le6: 19.0-0-0 Dc6 20.De5!

15..Df4+ 16.Kd3 De3+ 17. Kc4 Lc3:! 18.bc3 b5+!

Sedaj pripelje črni v igro še lovca in trdnjavo in beli je pred matom.

19.Kb5:? To skrajša muke belemu kralju. Po 19.Kb3 Sc5+ 20.Kb4 a5+ 21.Kb5: La6+ 22.Kc6 Dh6+ 23. Kc5 Db6+ 24. Kd5 Dd6 mat.

19...Tb8+ in beli se vda. Sledi mat v dveh potezah. Partija je dobila lepoto nagradno na šampionatu.

Komentar: Silvo Kovač

LETOŠNJE SPLOŠNE VOLITVE V IDRIJSKI OBČINI

Po evidentiranju možnih kandidatov, ki je potekalo že vse od prejšnjih volitev, so se intenzivne politične priprave pričele v mesecu januarju. Zvrstili so se kandidacijski zbori v vseh osemnajstih krajevnih skupnostih in šestinštiridesetih delovnih organizacijah, na katerih so obravnavali 3663 evidentiranih možnih kandida-

tov za delegate v družbeno politične skupnosti, samoupravne interesne skupnosti, listo kandidatov za družbenopolitični zbor ter predloge za nosilce vodilnih funkcij. Dne 22. februarja so na seji občinske kandidacijske konference potrdili liste kandidatov. S tem so bile tudi zaključene politične priprave za splošne volitve.

Dne 9. marca so bile volitve v združenem delu, 12. marca pa v krajevnih skupnostih.

V združenem delu je od 6658 volilnih upravičencev volilo 6172 volilcev, v krajevnih skupnostih pa od 12.448 upravičencev 11.816 volilcev. Udeležba v združenem delu je bila 94,00 %, v krajevnih skupnostih pa 93,60 %. V skupščino občine Idrija je bilo v združenem delu izvoljenih 363 delegatov, ki imajo 39 delegatskih mest, v krajevni skupnosti je bilo izvoljenih 155 delegatov, ki imajo v skupščini 25 delegatskih mest. Poleg teh so izvolili tudi 25-članski družbenopolitični zbor.

V združenem delu in krajevnih skupnostih so volili tudi delegate za samoupravne interesne skupnosti, ki so v sestavu združene, posebne in splošne delegacije tj. konference delegacij, posebne delegacije za vsako SIS posebej in splošne delegacije za vse SIS skupaj.

Še posebej so volili kmetje-kooperanti, ki jih je bilo po seznamih 749, udeležba na volitvah pa je bila 98,50 %.

Dne 12. aprila je bila prva seja skupščine občine Idrija, tj. novoizvoljenih delegatov. Na seji so še za nadaljnje štiriletno mandatno obdobje izvolili za predsednika skupščine Cveta Šulgaja, za podpredsednika pa Drago Urbas-Keravica. Zboru združenega dela bo predsedoval Ivo Vencelj iz TOZD IMP v Idriji, zboru krajevnih skupnosti Franc Ferjančič iz OZD Eta

Cerkno, družbenopolitičnem zboru pa Viktor Podobnik, ravnatelj osnovne šole „Kapetana Mihevca“ v Idriji.

Izvolili so tudi izvršni svet skupščine, ki mu bo še naprej predsedoval Marjan Groff. Izvolili so še razne komisije in svete, načelnike oddelkov ter delegacije v republiško skupščino. Volili so tudi člane Predsedstva SR Slovenije in delegacijo v zvezni zbor.

Skupščino je pozdravila delegacija učencev osnovne šole „Kapetana Mihevca“ v Idriji, ki je skupščini zaželela obilo delovnih uspehov z željo, da bi v Idriji čimprej dobili novo osnovno šolo.

Oba predsednika sta v svojem govoru omenila gospodarske težave v prejšnjem mandatnem obdobju ter pozvala delegate, da s svojo aktivnostjo pripomorejo k nadaljnjemu razreševanju gospodarskih problemov.

Samoupravne interesne skupnosti, ki prevzemajo vse več odgovornosti in ki upravljajo s finančnimi sredstvi, bodo vodili predsedniki:

SIS osnovnega izobraževanja Pavel Makuc, predsednik skupščine – Silva Poženeš, predsednik izvršnega odbora.

SIS za kulturo Fani Hvala, predsednik skupščine – Danijela Flander, predsednik izvršnega odbora.

SIS za raziskave Franjo Kordiš, predsednik skupščine – Danilo Brus, predsednik izvršnega odbora.

SIS zdravstvenega varstva Ana Koc, predsednik skupščine – Ivan Gantar, predsednik izvršnega odbora.

SIS socialnega skrbstva Ivan Kumer, predsednik skupščine – Vlasta Leskovec, predsednik izvršnega odbora.

SIS otroškega varstva Breda Hiti, predsednik skupščine – Tatjana Rupnik, predsednik izvršnega odbora.

SIS pokojninskega in invalidskega zavarovanja Jože Miklavčič,

predsednik skupščine – Jože Rozman, predsednik izvršnega odbora.

SIS stanovanjska Zorko Golob, Predsednik skupščine – Adolf Podobnik, predsednik izvršnega odbora.

SIS za zaposlovanje Franc Kenda, predsednik skupščine – Viljem Makuc, predsednik izvršnega odbora.

SIS za telesno kulturo Franko Podobnik, predsednik skupščine – Ivan Vončina, predsednik izvršnega odbora.

Sp. Idrija, 14. aprila 1978

Janez Jeram

TRIADOMEGALODON IDRIANUS

Marko Cigale, Anton Ramovš in Elisabeth Végé – Neubrandt, 1976, *Triadomegalodon idrianus* n.sp. aus dem Oberkarn bei Idrija. *Geologica* 19, str. 29–33, Ljubljana.

Rastlinam, mineralom in fosilom, ki nosijo ime po Idriji ali po znanstvenikih, ki so bili bodisi domačini ali pa so le službovali v Idriji, se je leta 1976 pridružila fosilna školjka z imenom *Triadomegalodon idrianus*.

Rudniški geolog Marko Cigale je v okviru svojega magistrskega dela študiral litološki razvoj karnijskih plasti iz zgornje triade srednjega zemeljskega veka. Pri terenskem delu med cesto Idrija – Krekovše – Mrzla rupa in dolino Zgornje Idrijce je v značilno posovitem karnijskem apnencu nabral 10 kamenih jeder doslej neznane školjke megalodontidnega tipa. Štirje primerki so bili zelo dobro ohranjeni. Detajlni pregled ohranjenih školjčnih jeder, ki ga je opravila specialistika za

tovrstne školje Elisabetha Véghe—Neubrandt iz Budimpešte, je ugotovil, da gre za doslej neznano vrsto.

V prvem delu razprave, ki je pisana v nemščini (ima le povzetek v slovenščini), najdemo poleg geografske lokacije nahajališča ter splošnega opisa tudi podatke o sedimentoloških posebnostih apnenca, v katerem so bila školjčna jedra najdena. Sledi še paleontološki del, v katerem so nanizani podatki o novi školjki v zaporedju, kot to zahteva paleontološka veda.

Opisani fosil z imenom po Idriji predstavlja nov prispevek v bogat prirodoslovni mozaik Idrije. Pri tem se nehote spomnimo številnih doslej še nedoločenih fosilov, ki se nahajajo v privatnih, muzejski ali gimnazijski zbirki. Morda se tudi med temi skriva kak doslej še ne opisani živalski tip iz davne preteklosti.

Jože Čar

GEOLOŠKE RAZPRAVE

Čar Jože, 1975, Olistostrome v idrijskem srednjetriadnem tektonskem jarku. *Geologija* 18, str. 157–183, Ljubljana

V svetu, zlasti pa še pri nas, se je pojav in pomen olistostrom uveljavil šele v zadnjem času. Pravilno tolmačenje nastanka takih sedimentov zahteva namreč dokaj natančno poznavanje prostorskih odnosov posameznih različkov, zlasti pa poznavanje tektonske zgradbe v času nastajanja le-teh. Avtorju so se te novosti ponudile pri večletnih kartiranjih etaž na odkopnih poljih Sebastjan, Urban, Trije kralji in Talnina. S pomočjo olistostrom so bili natančneje razčlenjeni tektonski procesi v posameznih

delih rudišča v srednji triadi, ki sta jih v grobem že prej rešila skupaj z ing. Placerjem. Nastanek olistostrom in tektonski procesi se namreč medsebojno tesno pogojujejo.

Olistostrome so kamenine, kjer so v drobnozrnati, navadno glinasti osnovi kaotično vključeni odlomki trših kamenin. Nastajajo s podvodnimi blatnimi tokovi in so značilne kamenine za razgibana in hitro pogrezajoča se območja. Avtor je ločil dva tipa olistostrom, podal njune detajlne opise, prostorske odnose in prehode med njimi. Tako imenovane „intraformacijske olistostrome“ so bile tokrat prvič omenjene v geološki literaturi.

V zadnjem poglavju so na podlagi zaporedja nastanka srednjetriadnih sedimentov in sestave olistostrom opisane tri važnejše faze razvoja idrijskega tektonskega jarka ter podane paleogeografske razmere na Idrijskem v srednji triadi. To nam je pomembno dopolnilo sliko dogajanja v času nastanka rudišča.

Razprava je slikovno bogato argumentirana, poseben pomen pa ima tudi zaradi slikovite ponazoritve nastajanja takih usedlin.

Mrakar Ivan, 1975, Paleomorfologija potoka Zala. *Geologija* 18, str. 211–214, Ljubljana

Oblika današnjega površja je odvisna od geološke zgradbe ozemlja. Kamenine različne kompaktnosti in propustnosti vplivajo na razvoj hidrografske mreže, ki je pri nas najmočnejši dejavnik spreminjanja površja. Vendar je ta zveza danes že marsikje zabrisana in tak primer nam opisuje avtor. Potok Zala teče danes med Barako in izlivom v Idrijo po povsem kompaktnih kamninah, vzporedno z močnim prelomom, ki pa poteka visoko po desnem pobočju. Vendar je

avtor ugotovil, da je potok prvotno, to je pred nekaj milijoni let, vrezal svojo strugo v zdrobljenih kamninah ob prelomu, a ker prelom vpada poševno, potek pa je svojo strugo poglobljal vertikalno, se je tako čedalje bolj oddaljeval od prelomne ploskve. Na ta način je avtor tudi ugotovil višino nekdanjega izravnane površja – peneplana, ki je potekal dobrih 10 m višje od današnjega Pevca in Govekarjevega vrha.

Ideja in rešitev problema sta zelo domisljena ter nakazujeta rešitve številnih podobnih problemov.

Drovenik Matija, Čar Jože in Strmole Dragica, 1975, Langobardske kaolinne usedline v idrijskem rudišču, Geologija 18, str. 107–155, Ljubljana.

Kaolinne usedline predstavljajo pomemben horizont pri vzporejanju različnih langobardskih členov v idrijskem rudišču. Kot posebno litološko enoto jih je izločil šele ing. Mlakar (1967) in jih poimenoval – bazalni peščenjak. Omenjeni avtorji pa so s podrobno študijo teh sedimentov ugotovili, da sestoje predvsem iz minerala kaolinita, da ne leže samo na bazi langobardskih plasti in da nastopajo v okviru kaolinitnih plasti še druge kamenine, zato jih imenujejo langobardske kaolinne usedline. Obsežne mikroskopske preiskave so pokazale, da so nastale v plitvem močvirju pri razpadu vulkanskih kamenin, ki so bile izvržene pri srednjetriadnih vulkanskih izbruhih. Sočasno so začele pritekati v močvirje tudi hidrotermalne rastopine, bogate z živim srebrom. Nastale so prve sedimentne rude v rudišču.

V razpravi je detaljno obravnavan kemizem močvirskega okolja, v katerem so nastajali različni tipi kaolin-

skih sedimentov. To ima tudi velik teoretični pomen, saj so tovrstne kamenine prvič obravnavane v slovenski geološki literaturi.

Rezultati, do katerih so avtorji prišli, pa so veliko pripomogli k ugotavljanju odnosa v triadni zgradbi rudišča.

ing. Franci Čadež

V OTALEŽU NOVA ŠOLA

„Prepričani smo, da bo v šolsko kroniko in zgodovino kraja 27. avgust 1978 zapisan z velikimi črkami, saj ravno nova šola napoveduje, da bo življenje v tem delu Slovenije začelo glasneje utripati,“ je dejala tisočglavi množici članica izvršnega sveta skupščine SR Slovenije in predsednica republiškega komiteja za vzgojo in izobraževanje tov. Majda Poljanšek, v slavnostnem govoru ob otvoritvi nove podružnične šole v Otaležu.

V otaleški krajevni skupnosti je 63 šoloobveznih otrok, od tega jih 31 obiskuje pouk v podružnični osnovni šoli, ostali pa v osnovni šoli Vojkove brigade v Sp. Idriji. Učenci otaleške osnovne šole so po potresu leta 1976 zaradi varnosti morali zapustiti učilnice in se zateči v prostore zadružnega doma. Ti prostori pa prav tako niso bili primerni za vzgojo in izobraževanje mladega rodu.

Izgradnja Marlesove montažne šole, ki je skupno z oddelkom za varstvo predšolskih otrok stala 3,5 milijona din, je ekonomsko opravičljiva, saj se število prebivalcev ob urejeni infrastrukturi prav gotovo ne bo zmanjšalo. To pa je za našo družbo posebno pomembno tudi z vidika splošnega ljudskega odpora.

Kot je dejala slavnostna govornica, se pomena šole krajanji dobro zavedajo. Stoletna tradicija, ki jo beleži bogata šolska kronika od 1948 leta prča, da je prav šola omogočala, da je slovenska knjiga lahko kljubovala okupatorju. Tudi v novem šolskem poslopu se bo slišalo bogato ljudsko in osvobodilno izročilo, iz Pluženj, Otaleža, Lasca in Jazen, krajev, ki so se upirali 25-letni raznarodovalni politiki italijanskih fašistov. Niti žrtve in nasilje, niti požgani domovi niso zatrli upornosti kmeta in delavca v teh krajih, da ne bi kar sredi vojne vihre že 8. oktobra 1944 leta znova pričeli s slovensko šolo, v kateri je glasno odmevala Gregorčičeva in Prešernova pesem, pa Cankarjevi pozivi v boj za nacionalno in socialno osvoboditev. Pionirji in mladina bodo vedno občudovali pogum kurirjev, pionirja Kon-

rada Kofola in Ivana Peternelja, mladinki Polonco Lipužič in Dorico Zajc, ki so jih zaprli, ter 22 mladincev in številne druge, ki so sodelovali v NOB.

27. avgust 1978 je bil v Otaležu resnično velik praznik. Bogat kulturni program v katerem so sodelovali idrijska rudarska godba na pihala, instrumentalni ansambel JLA z Vrhniko, recitatorji KO ZSMS iz Otaleža ter učenci otaleške in Sp. idrijske osnovne šole, preprost pozdravni govor predsednika idrijske občinske skupščine tov. Cveta Šulgaja, ter iskrene besede dobrodošlice sekretarja KK SZDL Otalež Petra Dolinarja, so zapustile globok vtis. Besede zahvale so veljale tudi širši slovenski javnosti za solidarnost pri odpravljanju posledic potresa in izgradnji nove šole.

Igor Bončina

KOLEKTOR p.o.

Tovarna kolektorjev, drsnih obročev in stikal za vgradnjo

IDRIJA, Vojkova ulica št. 10

Telefon: 065-71-104

Telex: 34336 YU TKI

Ljubljanska banka

Temeljna banka Nova Gorica n.sub.o.

pravi naslov za denarne zadeve